

Nyelvi változó – nyelvi változás

**A 9. Élőnyelvi Konferencia
(Szeged, 1996. augusztus 22–24.)
előadásai**

Szerkesztette: Sándor Klára

**JGYF Kiadó
Szeged, 1998**

Sándor Klára

Amiért a szinkrón elemzés foszladozik

BEVEZETŐ GONDOLATOK

A 20. század első kétharmada a nyelvészetben az újgrammatikusok tanainak tagadása jegyében telt el; a nekik tulajdonított elv a hangtörvények kivételnélküliségéről és a történetközpontúság olyan elavult dogmává, szemléletté vált, amelyet illet, illik elvetni, legalábbis a magukra valamit is adó iskolák követői körében. Jól ismerjük Saussure ítéletét a történeti nyelvészetről – hogy diakrón szemlélete miatt ennek módja sincs arra, hogy a nyelv rendszerszerűségét, azaz lényegét tanulmányozza. Nem kellett hozzá sok idő, hogy követői ügybuzgalma folytán Saussure tételei ugyanúgy dogmává merevüljenek, mint az korábban az újgrammatikusnak nevezett tételekkel történt. Hármás, egymással szoros kapcsolatban álló ellentétpárja a nyelvről és a beszédről, a szinkrón és diakrón szemléletről, valamint a belső és a külső nyelvészetről alapjaiban a mai napig meghatározza a nyelvről szóló elméletek túlnyomó többségét – a finomítások, átalakítások, pontosítások e kettősségek *létét* soha nem vonták kétségbe.¹

Saussure Jakobson által teremtett² tekintélyének következményképpen tehát a tudománytörténeti inga igen erőteljesen lendült ki az immáron sokkal magasabb tudományos presztízsű statikus nyelvészet felé: a saussure-i elméleti alapokon nyugvó nyelvészet szerint *ez és csakis ez* alkalmas arra, hogy a nyelvész a nyelv leglelkének titkához eljusson,³ mégpedig a *langue*-on keresztül.⁴ A statikus nyelvészet szükségképpen szinkrón szemléletű, mindig a nyelv egy adott pillanatban létező állapotát írja le.⁵ És bár ez a leírás *elméletileg* megragadhatná a nyelv bármely időpillanatát,⁶ *gyakorlatilag* a jelen nyelvállapotának leírásával kell azonosnak lennie, a következő okokból: Saussure szerint a *langue*-hoz csak az tartozik, amit a *langue*-ot használó közösség „egésze magáévá tett” (1967:27), azaz a *langue* a „kollektív megegyezéssel jóváhagyott asszociációk” összessége (1967:32); éppen ezért kell a nyelvésznek minden megállapítását a nyelvet használó közösség kollektív tudatára építenie,⁷ s mivel – érthető módon – a régmúlt korokat illetően nem rendelkezhetünk elégséges ismerettel arról, hogy a korabeli beszélők tudatában mi élt s mi nem, a saussure-i követelményeknek csak úgy tehetünk eleget, ha a *szinkronia* az 'azonidejűség'-en kívül 'kortárs idejűség' jelentésűvé is válik. Mindebből következett az is, hogy a nyelvtörténet kutatója nyelvelméleti szempontból kívülállónak számít, hiszen Saussure szerint vizsgálatának tárgya nem a nyelv, hanem pusztán a nyelv elemeinek a története. Ráadásul a nyelvtörténész sokkal kevésbé képes „tisztán” tartani tudományát, és megmaradni a belső nyelvészet kö-

rében: át kényszerül lépni a *langue* biztonságos határait, hiszen a változások közege a *parole*, s noha ettől Saussure óvja a diakrón szemlélettel vizsgálódókat,⁸ ha a ténymegállapításon túl a változás okára is kíváncsiak, akkor elkerülhetetlenül háborgó vizekre kell merészkedniük.⁹ A summázatot maga Saussure így fogalmazta meg (1967:116):

„A diakronikus és szinkronikus közötti ellentét *minden ponton* megmutatkozik. Például, hogy a *legszembevetőbb* ténnyel kezdjük: *nem egyforma jelentőségek*. Nyilvánvaló, hogy e tekintetben a *szinkronikus oldal múlja felül* a másikat, hiszen a beszélő tömeg számára ez az egyetlen igazi realitás (107). *Ugyanez a helyzet a nyelvész esetében is*: ha a diakronikus szemléletet teszi magáévá, akkor már *nem a nyelvet vizsgálja*, hanem egy eseménysort, amely azt módosítja.” (Kiemelések tőlem, S. K.)

Érthető tehát, ha a saussure-i hagyományt követő nyelvészeti vizsgálódások legfőbbjében a *homogén rendszer–rendszereszerűség–kompetencia–nyelvelmélet* fogalomkör mindmáig szorosan összekapcsolódik a jelen szinkroniájával.¹⁰ Kevésbé érthető viszont, hogy a saussure-i építményt alapjaiban megrendítő szekuláris nyelvészet elemzéseinek többsége miért szakad el olyan nehezen a szinkrón–diakrón szemlélet szétválasztásának dogmájától.

A SAUSSURE-I DICHOTÓMIÁK SZEKULÁRIS NYELVÉSZETI BÍRÁLATA

A legkorábban és a leghatározottabban a *külső és belső nyelvészet* megkülönböztetésről írták le, többször is, hogy szükségszerűen torzítja tudásunkat, ha egy-egy nyelvi jelenséget két részletben próbálunk elemezni: a „külső” és a „belső” nyelvészet eredményeinek összege nem lesz azonos azokkal az eredményekkel, amelyeket a nyelvész akkor kap, ha a nyelvet természetes működése közben tanulmányozza (Weinreich, Labov és Herzog, 1968:188; Labov, 1972:537; Labov, 1994:1–2). Másképp fogalmazva: hogy a nyelv működése nem vizsgálható a nyelvet használó közösség viszonyainak elemzése, illetve a kettő összekapcsolása nélkül. Az elmúlt három évtizedben végzett empirikus vizsgálatok egyértelműen bebizonyították e tétel igazságát, olyannyira, hogy ma már nem vehető komolyan olyan nyelvelmélet, amely a nyelv homogenitására épít. Kiderült, hogy a nyelv nemcsak olyan módon heterogén, hogy különböző nyelvváltozatok összessége – ezt egyébként Saussure is így tartotta –,¹¹ hanem egyrészt ez a heterogenitás *rendezett*, másrészt minden egyes nyelvváltozat heterogén önmagában is: a változatosság a nyelvi rendszer *belső* tulajdonsága. Más szavakkal: a természetes nyelvek egyetlen változatát sem tudjuk olyan kódra leszűkíteni, amely ne tartalmazna nyelvi változókat. Ez azt is jelenti, hogy az ilyen (nem stílus- vagy nyelvváltozatokat reprezentáló) változók

használatát nem a nyelv- és stílusváltozatok közötti választást szabályozó kommunikatív kompetencia irányítja, hanem a *nyelvi* kompetencia.¹²

Ha nem lehet külső és belső nyelvészetet megkülönböztetni, merthogy a belső nyelvészet nem a nyelvről, hanem valami laboratóriumban (a nyelvész dolgozószobájában) előállított, mesterségesen gyártott jelrendszerrel szólna, nem arról, amit az emberek beszélnek (hiszen ahhoz, hogy olyan legyen, amilyenek a nyelvész olykor szeretné, attól kell megfosztanunk, hogy emberek beszéljék), akkor nem lehet e kettő tárgyát, a *parole*-t és a *langue*-ot sem megkülönböztetni. Minden, ami a beszédben előfordul, csak akkor jöhet létre, ha a beszélő mentális nyelvtana ezt lehetővé teszi;¹³ ha nem kizárólagos kategóriákkal, hanem statisztikai arányokkal és valószínűségi mutatókkal írjuk le egy-egy nyelvi változó használatának szabályát (és ha a belső változatosság tényét figyelembe vesszük, a kategorikus szabályokat szükségképpen el kell vetnünk), akkor nincs *beszédtény* és *nyelvtény* sem. Azaz: nincs beszéd és nyelv, hanem *beszélt nyelv* van.¹⁴ A *langue-parole* szembenállást csak akkor tarthatnánk fenn, ha elfogadnánk, hogy a heterogenitás valamiféle deviancia a nyelvben, és hogy nem a rendszerhez magához tartozik; mivel azonban éppen a szekuláris nyelvészeti kutatások bizonyították ennek ellenkezőjét, ebben a saussure-i *langue* és *parole* szétválaszthatatlansága evidencia (vö. pl. Labov, 1972; Guy, 1996; Chambers, 1995).

Bár a *langue-parole*, valamint a *szinkronia-diakronia* kettősség szorosan összekapcsolódik – mindkettő mögött a homogenitás elve húzódik meg –,¹⁵ mintha az utóbbihoz olykor elnézőbben viszonyulnának: úgy tűnik, a saussure-i ellentétpárok közül ez tartja magát a legszívósabban. Az utóbbi években megjelent szociolingvisztikai kézikönyvek-bevezetések közül mindössze Chambers említi a történetiség szerepét, meglehetősen szükséztűen: hogy a nyelvi változások vizsgálata a szociolingvisztikai elméletek kimeríthetetlen forrásául szolgál (1995:187). A kötetben, bár a szerző sokszor hoz föl példának olyan adatokat, amelyek folyamatban lévő változásokhoz kapcsolódnak, nem szerepel a szinkronia és a diakronia problémája – a *langue* és a *parole* elkülönítésének lehetetlenségével ugyanakkor teljes fejezet foglalkozik (1995:25–33). Más szociolingvisztikai alapozó könyvek (pl. Fasold, 1990; Holmes, 1992; Romaine, 1994; Wardhaugh, 1992 és 1995) a változatosság és változás témakörének tárgyalásakor kizárólag a nyelvi rendszeren kívüli tényezőket tárgyalják. Talán azért kap kevesebb figyelmet ez a dichotómia, mert a nyelvi változók viselkedése és a nyelvközösség társas viszonyai között anélkül is találunk korrelációkat, hogy a történetiséget mint tényezőt figyelembe vennénk? Talán a saussure-i paradigma szétesése¹⁶ után túlzottan elvonja a figyelmünket a nyelv és a társadalom egyes tényezőinek kapcsolata – hiszen a diakrón szemléletű nyelvészet azért mégiscsak a *langue*-ot tanulmányozta,¹⁷ kevésbé számított „nem-nyelvészet”-nek, mint ami „*parole*-jelenségekkel” foglalkozott, s így kevésbé érdekes és új?¹⁸ Talán az megtévesztő, hogy a szekuláris nyelvészet

sokak szerint „a jelen nyelvi változásait” vizsgálja, s a szinkroniát a járulékos 'kortárs idejűség' jelentésben, s nem saussure-i értelmében ('statikus') értelmezi, s ezért elfogadhatónak tartja?

Akárhogyan: mindenképpen meglepő a dichotómia csöndes elfogadása. Hiszen a szekuláris nyelvészeti vizsgálatok azt igazolták, hogy a változatosság és a rendszerszerűség a nyelvben *kötelezően* tartoznak össze; azt is tudjuk, hogy a változatosság és a változás is *kötelezően* tartoznak össze – így viszont logikailag sem tűnik lehetségesnek, hogy változás és rendszerszerűség ne tartoznának kötelezően össze. Viszont ha így van: hogyan képzelhető el a szinkronia és a diakronia szétválasztása?

De meglepő aztán azért is, mert a szekuláris nyelvészet elméleti alapvetésében (Weinreich, Labov és Herzog, 1968) *lényegében* már benne van ennek a dichotómiának az elutasítása: a nyelvi formák kettős beágyazottságának elve egyrészt a *langue–parole* szétválaszthatatlanságát jelenti (ez a társas beágyazottságból következik), másrészt viszont a *szinkronia–diakronia* szétválaszthatatlanságát is (ez a nyelvi rendszerbeli beágyazottságból következik). Labov 1972-es könyvének más vonatkozásban meglehetősen sokat idézett előszava szintén tartalmaz erre vonatkozó kijelentést (1972b:xiii–xiv). Nem véletlen tehát, hogy azoknak a nyelvészeknek a *gyakorlatában*, akik a nyelvi változásokat nem *csak* a nyelvi rendszeren kívüli erők hatásának eredményeképpen fogják föl, s akiket – ezzel összefüggésben – *elsősorban* a nyelv működése foglalkoztat, evidenciának számít, hogy a szinkronia még módszertani könnyítésképpen sem választható szét a diakroniától.¹⁹

Mindezzel együtt a szekuláris nyelvészeti irodalomban 1996-ban jelent meg először *expressis verbis* az a tétel, hogy a szinkronia–diakronia dichotómia elfogadása ugyanúgy csak a nyelvi tényeket figyelmen kívül hagyva képzelhető el, ahogy a *langue–parole* elkülöníthetőségének elismerése. Gregory Guy (1996) a 20. századi nyelvtudomány megfeneklésének okát a nyelvről való ismereteink szétzöredettségében, az elméletek megalkotóinak a többi elmélet iránti közönyében látja, s úgy ítéli meg, hogy mindez természetes következménye annak az alapvetésnek, amely a nyelvet saussure-iánus módon nyelvre és beszédre, illetve szinkroniára és diakroniára osztja. Véleménye szerint addig nem képzelhető el további előrelépés, amíg a nyelvészet nem hoz létre egy olyan szemléletmódot, amelyben ezeknek a „tétel–antitétel”-pároknek a „hegliánus szintézise” meg nem valósul. Guy arra is föl hívja a figyelmet, hogy hiába jelenik meg a gyakorlatban a saussure-i dichotómiák elvetése: amíg mindez nem válik elméletben is világossá, addig a – továbbra is – saussure-i terminológiával megfogalmazott kérdések nem teszik lehetővé a saussure-i nyelvelméletet valóban meghaladó nyelvelmélet kidolgozását (1996:23).²⁰

Guy két tapasztalati ténnyel cáfolja a szinkronia–diakronia szemléleti szétválasztásának lehetőségét: az egyik a nyelvi változásoknak a már említett rendszeren belüli beágyazottsága, a másik pedig az, hogy a beszélők számára a nyelv Saussure föltételezésével ellentétben nem statikus, hanem dinamikus rendszer. Mindkét érve visszatérünk meg a továbbiakban.²¹

A SZINKRÓNIA ÉS A DIAKRÓNIA SZÉTVÁLASZTÁSÁNAK INDOKAI SAUSSURE SZERINT

Saussure a következőképpen összegzi a statikus és evolutív nyelvészet különbségeit (1967:127):

„A *szinkronikus nyelvészet* az egyidejűleg létező elemeket összefogó és rendszert alkotó logikai és pszichológiai viszonyokkal foglalkozik majd, amint azok ugyanazon kollektív tudaton belül élnek.

A *diakronikus nyelvészet* viszont azokat a viszonyokat fogja tanulmányozni, amelyek egymás utáni, nem ugyanazon kollektív tudatban élő elemeket egyesítenek, és amelyek úgy lépnek egymás helyébe, hogy maguk között nem alkotnak rendszert.”

Az összegzést megelőző okfejtésekből (105–126) a diakroniára vonatkozóan a következő állítások olvashatók ki:

1. a diakronikus tény csak egyetlen elemet érint (míg a szinkronikus két egyidejűleg létező elem viszonya)²²
2. a rendszer változása semmilyen belső kapcsolatban nincs azokkal az állapotokkal, amelyek között bekövetkezik²³
3. a változást előidéző tényezők
 - a rendszertől függetlenek
 - egymástól elszigeteltek
 - nem alkotnak egymás között rendszert²⁴
4. nincsenek diakronikus magyarázóelvek²⁵
5. a beszélő számára a nyelv időbeli mozgása nem létezik, ő csak az állapotot érzékeli²⁶

Ezek a tulajdonságok különítik tehát el a szinkroniát a diakroniától, s ezért kell a nyelvésznek is szétválasztania a kétféle szemléletmódot – Saussure szerint. Ha a különbségek valóban léteznek, semmi okunk arra, hogy kételkedjünk a szinkrón és a diakrón szemlélet szétválasztásának helyénvalóságában. Ha viszont nem létezik, semmi okunk arra, hogy ne kételkedjünk benne.

A VÁLTOZÁS MINT „CSERE”

Az imént felsorolt saussure-i állítások valójában nagyon szorosan kapcsolódnak egymáshoz. A továbbiakban – amennyire lehetséges – a fenti pontoknak megfelelően fogok haladni. A valódi nyelvhasználatból vett adatokra építkező érvelésben azonban ezeknek az állításoknak az egymásbafonódása – és szétválaszthatatlan mivoltuk – méginkább megmutatkozik, hiszen maguk a nyelvi tények fonódnak össze nagyon szorosan és nagyon bonyolult egybekapcsolódásokkal. Ezért elkerülhetetlen lesz, hogy bizonyos megfigyelésekre többször is utaljak.

Saussure szerint a változás és az a rendszer, amit létrehoz, nincs összefüggésben egymással, nem is lehet, hiszen a rendszerszerűség szempontjából mindegy, hogy egy bizonyos rendszerhelyen milyen elem áll: az elem értékét a többi elemhez való viszonya határozza meg, magától az elemtől ez független. Mindez persze csak akkor lehet igaz, ha a az új elem kizárólagosan lép a régi helyébe, ellenkező esetben a régi és az új elem egymáshoz való viszonyát is magyaráznunk kell. Saussurenek ezért volt szüksége a „nyelvtény” és a „beszédtény” fogalmára (1967:125): így hiába van az új elem jelen a nyelvhasználatban, amíg nem fogadja el minden egyes beszélő, és hiába van a régi elem még jelen a nyelvhasználatban, ha már nem fogadja el minden egyes beszélő – nem a nyelv, csak a beszéd részeként vannak jelen. Ebből következik aztán, hogy egyazon rendszeren belül oppozícióba se kerülhetnek egymással. Saussure tehát fölállított egy tételt (*a változás és a rendszer nincs összefüggésben egymással*), hogy ezt tartani tudja, fölállított egy segédtevényt (*a nyelvi változás egy-egy elem teljes körű cseréjét jelenti*),²⁷ s ezt lehetővé teendő egy harmadikat (*a nyelvtényt és a beszédtényt el kell választani egymástól*) – amivel aztán eleve elzárta magát attól a lehetőségtől, hogy a változás rendszerbeli következményeire fölfigyeljen. (A *nyelvtény* és *beszédtény* fogalmának bevezetése a *nyelv* és a *beszéd* szétválasztásával is összhangban van.) Az „egy rendszerhelyen csak egy elem állhat” elv alapján – a nyelvi rendszert homogénnek tekintve – nem foglalkozott vele, hogy vannak esetek, amikor a beszélők a régi és az új formát egyaránt használják. A „nyelvtény” és a „beszédtény” föltételezése csak kategorikus szabályokat enged meg, fölöslegessé teszi azt a kérdést, hogy „de mi van a teljes csere közötti időszakban?” (hiszen Saussure szerint akkor vagy a régi forma érvényes *még*, vagy az új *már*) – s egyáltalán, igen kényelmessé teszi a nyelvet leírni szándékozó nyelvész életét. De azért végleg mégsem kerülhetjük meg azt a kérdést, hogy a „beszédtény”-t mondók milyen nyelvtan alapján mondanak „beszédtényeket”? Nem ismerik jól a kódot? Nem veszik figyelembe a „kollektív tudatot”? És ha *ugyanaz* a beszélő *ugyanabban* a mondatban mondja egy nyelvi formának a „beszédtény” és a „nyelvtény” változatát?

A szekuláris nyelvészeti kutatások az elmúlt három évtizedben hatalmas adatmennyiséggel támasztották alá Weinreich, Labov és Herzog (1968:149–150) vélekedését arról, hogy a változásban résztvevő nyelvi forma „rég” és „új” változata oppozícióban áll egymással. Természetesen nemcsak a generációk között, hanem ugyanannak a beszélőnek a nyelvhasználatában is így van ez, ellenkező esetben az egyes generációk között éles törések lennének bizonyos nyelvhasználati formákat illetően (ami már csak azért is lehetetlen, mert az egyes korosztályok nem elszigetelten, kizárólag a szülőkötől tanulják a nyelvet, hanem egyéb társas kapcsolataik révén is). Ez ellen az érvelés ellen föl lehetne hozni, hogy valójában csak finomítottuk vele Saussure rendszerét: ha a társas jelentést is figyelembe vesszük, akkor azok a rendszerhelyek, ahol változók állnak, továbbosztódnak annyi rendszerhely-

re, ahány változata az adott változónak van, s ezek egymás közti viszonyai adják a változatok társas jelentését. És ez részben igaz is: ebből származik a nyelvnek az a tulajdonsága, hogy heterogenitása *rendezett változatosság*. De két okból is csak részben igaz: ne felejtjük el, hogy a nyelv változatossága nemcsak rendezett, hanem tapasztalataink szerint inherens is, azaz a valóságos nyelvhasználatra alapozva nemigen tudunk annyira szűken körülhatárolni egy nyelvváltozatot, hogy homogénnek mutakozzon. A kvantitatív (statisztikai) jellegű szabályok természetének megfelelően pedig az egyes változatok rendszerbeli helye nem stabil, hanem folyamatos mozgásban van. Ez a folyamatos mozgás már önmagában is lehetetlenné teszi, hogy akár csak módszertani okokból is állapotná merevítsük a nyelvet, ha nem akarunk egyben lemondani arról is, hogy működésének egyik alapvető összetevőjét kutathassuk. Nem beszélhetünk tehát „cseréről”: nem nevezhető cserének (különösen nem „tökéletesnek”), a változás, hiszen a „régí” és az „új” változat nem kizárják egymást, hanem egymás mellett élnek. Az is előfordulhat, hogy a beszélőközösségben a társas viszonyok (értékváltozások, az általuk létrehozott attitűdök) alakulása olyan, hogy egyszerűen nem tudjuk megmondani, melyik forma a „régí” és melyik az „új”.²⁸

A másik ok, ami miatt nem fogadhatjuk el Saussure-nek azt a tézisé, hogy egy-egy nyelvi forma értékében nincs jelentősége az adott forma történetének, az az, hogy vannak olyan változók, amelyek használatát nemcsak a nyelvi rendszerbeli és a társas jelentés befolyásolja, hanem az adott változó története is – bizonyos esetekben *leginkább* ez.²⁹ Értelemszerűen szintén nem beszélhetünk „cseréről”, ha a változó használati szabályait saját története közvetlenül alakítja.

A VÁLTOZÁS ÉS A RENDSZER VISZONYA

Saussure szerint a rendszer változása semmilyen belső kapcsolatban nincs azokkal az állapotokkal, amelyek között bekövetkezik. Ez a föltételezése szorosan kapcsolódik az előbb említett másik hipotéziséhez, ahhoz, hogy a változást csereként értelmezte; cáfolatuk is csaknem megegyezik. Mivel a változás soha nem tökéletes, egyszeri „csere”, hanem *folyamat*, szükségszerűen érinti a nyelvi rendszernek azokat a viszonyait, amelyek az éppen változó elemeket meghatározzák, így ezek a viszonyok is folytonos mozgásban vannak. Elméletileg elképzelhető lenne, hogy egy-egy változás után a rendszer éppen ugyanolyan módon épüljön föl, mint a változás előtt, azaz hogy az „átmeneti”, változókat tartalmazó állapot megszűnésével a rendszerviszonyok visszaállnának. Mindez persze elég súlyos következményekkel járna, hiszen egyben minden változás lehetősége is megszűnne (a rendszerviszonyoknak az egyes szavak jelentésviszonyaira is érvényeseknek kell lenniük), de szerencsére nem kell ilyesmitől tartanunk: az említett „átmeneti” állapot a nyelv legtermészetesebb létállapota. Minthogy a nyelvi változás nem egyszerű csere, és tapasztalataink szerint az új rendszertag nem éppen ugyanolyan viszonyban lesz a

többi elemmel, mint elődje volt, az új rendszer is különbözni fog a régitől – pontosabban fogalmazva nincs régi és új rendszer sem, csak folyamatos mozgásban lévő. Ennek többek között az is az oka, hogy a nyelvben egyidőben nem egyetlen változás zajlik, hanem egyszerre több: a párhuzamos változások akkor is befolyásolják a többi változást, ha nincs közöttük szoros értelemben vett kovariálódás.

Saussure e föltevésének egy másik vonzata is lenne: egy változás nem lehetne egy másik változás következménye. Ez, másképpen fogalmazva, azt jelentené, hogy a nyelvi változásokat kizárólag a nyelvi rendszeren kívüli, a nyelvet használó közösség viszonyaiban rejlő tényezők okozhatnák. Ez pedig azt is jelentené, hogy megfelelő társadalmi befolyással bíró beszélők *bármikor, bármilyen* nyelvi formát képesek lennének a nyelvbe bevezetni (pl. a mai magyar nyelvbe előjárószókat a ragok helyett). Abszurd gondolat – ahogy abszurd eljárás lenne kizárólagosnak venni a nyelvi formák társas jelentését, megfelelően a funkcionálisan elsődlegesnek tekinthető rendszerjelentésről. Hiba lenne, ha a nyelvi változások rendszeren kívüli okainak vizsgálata annyira elvonná figyelmünket, hogy nem jutna belőle azoknak a rendszerösszefüggéseknek, amelyek egy-egy változás háttérében meghúzódhatnak. A rendszeren belüli beágyazottságból származó változások léte ráadásul nemcsak elméleti konstruktum: sokszor jól megfigyelhető, hogy a nyelvi rendszer belső mozgásai maguk is újabb változásokat készítenek elő, így jönnek létre az ún. láncváltozások.³⁰ Mindez természetesen nem azt jelenti, hogy a nyelvi rendszer önmagában is képes változásokra: a nyelvi rendszer önmagában, a beszélőktől függetlenül nemcsak változni nem képes, hanem létezni sem. A nyelvi rendszer belső viszonyai azonban szerepet kapnak abban, hogy egy változás bekövetkeztének valószínűségi mutatói hogyan alakulnak. A rendszeren belüli és a rendszeren kívüli beágyazottság egymástól elválaszthatatlan, s az adatok azt mutatják, hogy egy változás éppen e kettős beágyazottság révén indít el új változásokat a ciklus-újrakezdés periódusában (vö. Labov, 1972a).

A VÁLTOZÁST ELŐIDÉZŐ TÉNYEZŐK VISZONYA A RENDSZERHEZ ÉS EGYMÁSHOZ
 Saussure szerint a változást előidéző tényezők a nyelvi rendszertől függetlenek, egymástól elszigeteltek és nem alkotnak egymás között rendszert. Az imént éppen arról esett szó, hogy Saussure-nek e kijelentés első részében nincs igaza: a változást előidéző tényezők egyik csoportja a nyelvi rendszeren belül van. Az előzőekhez kapcsolódva és azt kiegészítve vizsgáljuk most azt meg, vajon abban igaza van-e Saussure-nek, hogy a nyelvi rendszeren *kívül eső* tényezők egymástól függetlenek és hogy nem alkotnak rendszert. (Közben talán nem árt emlékeztetnünk arra sem, hogy ezek a tényezők sem *függetlenek* a nyelvi rendszertől, hiszen ezek ugyanazok a tényezők, amelyek a nyelvi formák társas jelentését is meghatározzák, a társas jelentés pedig értelemszerűen nem független a nyelvi formáktól, hiszen azokhoz tartozik.)

El vannak-e szigetelve egymástól a nyelvi rendszeren kívüli tényezők? Képzelnünk el egy beszélőközösséget, amelyben a nyelvhasználatot befolyásoló társadalmi tényezők egymástól el vannak szigetelve. A beszélők egyik csoportjának csak *nem* lenne, egy másik csoportnak csak *kora*, egy harmadiknak csak *iskolázottsága*, egy negyediknek csak *társadalmi rangja*, egy ötödiknek csak *lakóhelye* stb. Szokatlan társaság. Ha nem a beszélőkre mint egyedekre vonatkozó sajátosságokból indulunk ki, hanem választunk egy „végképpen külső”, a beszélőkön is kívül álló tényezőt, például egy történeti eseményt – tegyük föl, hogy két különböző nyelvet beszélő csoport, mondjuk hódítás következtében kapcsolatba kerül egymással –, a beszélőktől akkor sem tudunk „megszabadulni”. A történeti esemény is *ugyanazokkal* a beszélőkkel történik, hatása ugyanazoknak a beszélőknek a nyelvhasználatában mutatkozik meg, akiknek *nemük is*, *koruk is*, *társadalmi rangjuk is*, *lakóhelyük is van*. Az, hogy a nyelvet emberek beszélik, és hogy bármiféle külső tényező csak rajtuk keresztül lehet hatással a nyelvi rendszerre, eleve kizárja azt, hogy ezek egymástól el legyenek szigetelve – jó okunk van föltételezni, hogy Saussure egyszerűen nem gondolta végig e kijelentését.

Érdekesebbnek tűnik a másik kérdés: alkotnak-e rendszert egymással ezek a nyelvi rendszeren kívüli tényezők? Nagyon úgy tűnik, hogy igen: a szociológia célja éppen az, hogy ezeket a rendszerszerűségeket, e tényezők egymás közötti viszonyait, egymást erősítő vagy gyengítő hatásukat, működésüket föltárja. Természetesen ez a rendszer sem statikus rendszer, hanem ugyanolyan folytonosan mozgó, mint a nyelvi. Hogyha ezek közül a rendszeren kívüli tényezők közül szorosan összekapcsolódik kettő vagy akár több, akkor azok együttesen, egymással összefüggésben befolyásolják a nyelvhasználatot is.

A „PANKRONIKUS” MAGYARÁZÓELVEK

Saussure úgy vélte, hogy nincsenek pankronikus magyarázóelvek, azaz hogy minden hangváltozás (ezeket veszi példának) meghatározott területre és korszakra korlátozódik, általánosan legfeljebb olyan elvek nevezhetők, mint hogy például „hangváltozás mindig van”. A főntebb frottak viszont – hogy a nyelvi változásoknak vannak a nyelvi rendszeren belüli vonatkozásai is – azt sugallják, hogy létezhetnek olyan szabályszerűségek, amelyek a nyelv változásaira általánosan jellemzők, azaz a változás univerzálisnak tekinthetők.

A szekuláris nyelvészet egyik elméleti alapkérdése tulajdonképpen ez: ha minden természetes nyelv folytonosan változik, vannak-e olyan univerzálisnak, illetve kvázi univerzálisnak mutató elvek, amelyek a változást irányítják? Éppen ezért tartja elkérülhetetlennek, hogy a nyelvi rendszert a társas jelentés és az időkomponens figyelembevételével tanulmányozza, ha annak *tényleges* működésére kíváncsi – ezek szoros kapcsolatára, megintcsak paradox módon, maga Saussure is utalt.³¹ Saussure a leírás megkönnyítése kedvéért eltért a saját maga által is megfogalma-

zott elvtől – a szekuláris nyelvészet ezzel szemben olyan leírási módokat keres, amelyek a nyelvet mint folytonosan változó rendszert képesek megragadni. Az eddigi kutatások alapján nemcsak olyan általánosabb szabályozó elveket sikerült találni, mint amilyen például a nyelvi változások általános mechanizmusára vonatkozik (vö. Labov, 1972a), hanem konkrét változási folyamatokra vonatkozó elveket is.³² Ezzel egyben konkrét adatokon nyugvó alátámasztást is nyert az a tétel (az azonosság elve – *uniformitarian principle*), amelyet Weinreich, Labov és Herzog (1968) még csak mint hipotézist fogalmazott meg: hogy a jelen változási folyamatainak ismerete a múltbeli változások magyarázatában is fölhasználható, vagy inkább fölhasználendő.³³

STATIKUS-E A NYELV A BESZÉLŐK SZÁMÁRA?

Saussure maga is többször kiemelte, hogy a nyelv állandó változásban van, és hogy az általa ideális kutatási alapnak tekintett statikus állapot valójában nem létezik.³⁴ Ugyanakkor azt vallotta, hogy „a kevésbé fontos változások” elhanyagolhatók, annak érdekében, hogy egy „hozzávetőlegesen” statikus állapotot vizsgálhassunk.³⁵ A további módszertani könnyítés kedvéért azt is megengedte, hogy az *állapot* a nyelv tanulmányozásában ne egyetlen időpillanatot jelentsen, hanem „egy többé-kevésbé hosszú periódust, amelyen belül a bekövetkezett változások összege minimális. Ez lehet tíz év, egy emberöltő, egy század, sőt több” (Saussure, 1967:131). Az egyszerűsítést, a „kevésbé fontos” változások figyelmen kívül hagyását pedig végső soron az teszi létjogosulttá, hogy a beszélő számára a nyelv statikus – a nyelv használója csak a nyelv mindenkori állapotát érzékeli (vö. 26. j.).

Első megközelítésben az utóbbi állítással nincs is okunk vitatkozni: tegyük föl, hogy a beszélő valóban saját nyelvének mindenkori állapotát érzékeli. De vajon mozdulatlanak, *statikusnak érzékeli-e?*

A főntebb írottak ismeretében erre a kérdésre nehezen válaszolhatunk „igen”-nel: hiszen ha a kapcsolat élő és folyamatos a nyelv egykori és jelenkori tényei között, akkor, ha nem tudatosan is, de létezik a beszélő számára a múlt.

Ha továbblépünk, és azt kérdezzük, hogy *befolyásolja-e* a nyelv korábbi élete a nyelv jelenkori életét, akkor ugyancsak azt kapjuk, hogy befolyásolja: részben úgy, hogy a beszélők a változókhoz tartozó változatokat meghatározott szabályoknak megfelelően használják, akár tudnak az eltérésekről (a markerek és a sztereotípiák esetében), akár nem (az indikátorok esetében). Sőt, ahogy láttuk, előfordulhat, hogy egy-egy változó használatát leginkább a változatok előtörténete befolyásolja (vö. 29. j.).

Még tovább lépve azt kérdezhetjük: de van-e *tudomása* a beszélőnek arról, hogy változás zajlik? Guy (1996:6–7) arról számol be, hogy az „ausztrál kérdőintonáció”-nak nevezett változó vizsgálatok számos adatközlő füzet megjegyzéseket a változó használatához, ilyeneket mint: „gyerekkoromban még nem mondták így”. Saját interjúmban, amelyeket a (kell legyen) változó vizsgálatához ké-

szíttem, szintén nem ritkák az olyan megjegyzések, mint: „ez új, az erdélyiekkel jött át”; „mostanában nagyon terjed”; stb. A beszélők ilyenfajta ismeretei általában valamiféle ítélettel is összekapcsolódnak. Az ítélet attól függően kedvező vagy elmarasztaló, hogy a beszélő az új formát használó beszélői csoportokhoz hogyan viszonyul, s így az ítéletek maguk is a nyelvi változást befolyásoló tényezővé válnak.³⁶

Második megközelítésben így aztán azt mondhatjuk: a beszélő valóban nyelvének mindenkori állapotát érzékeli, de úgy, ahogy az létezik: folytonos mozgásban. A beszélőnek, mivel a nyelvet nem leírni szeretné, hanem használja, ez ugyanúgy nem jelent gondot, mint az, hogy a folyó folyik vagy a szél fúj: nehezen képzelhető el álló folyó vagy nem fújó szél – a mozgás „elvonásával” egyik sem az, ami. A beszélőnek akkor is természetes, hogy a nyelvben változók vannak, ha ez a nyelvésznek a nyelv leírása közben többletmunkát okoz.

VANNAK-E A NYELVBEN LÉNYEGTELEN VÁLTOZÁSOK?

Saussure-nek, ahogy az adatok mutatják, tévesek voltak azok a föltevései, amelyekre a szinkrónia és a diakrónia szétválasztását alapozta. Ez persze önmagában még nem jelenti azt, hogy szinkrónia és diakrónia nem választható szét, vagy hogy a leírást megkönnyítendő legalábbis ne tehetnénk olyasféle engedményeket, amelyeket Saussure is tett: fogadjuk el, hogy a beszélő mozgásában érzékeli a nyelvet, nyelvhasználatát ez befolyásolja, sőt hétköznapi tapasztalatából tud is róla, hogy a nyelv változik – de próbáljunk valamilyen ésszerű kompromisszumot keresni, s fogadjuk el azt is, hogy saját tudományunk érdekében mégiscsak szükség van valamiféle „konvencionális egyszerűsítésre”, hogy vizsgálódásaink ne tűnjenek eleve kivitelezhetetlennek. Kétségtelenül igaza van Saussure-nek abban, hogy ehhez el kell tekintenünk bizonyos „lényegtelen” dolgoktól – ő még csak a változásokra vonatkoztatta ezt, mi már hozzátehetjük, hogy el kell tekintenünk bizonyos független változóktól is, amelyek esetleg befolyásolhatják a változók használatát, legyenek azok rendszeren belüliek vagy azon kívüli esők.

Csakhogy: honnan tudjuk, hogy mi lényegtelen egy adott változás szempontjából, s mi nem az? Nehéz lenne erre a kérdésre másképpen válaszolni, mint úgy, hogy *sehonnan* sem tudjuk. Intuícióink, sejtéseink persze lehetnek – ennek megfelelően tervezzük meg a kutatást, ez pedig aztán azt is megszabja, hogy milyen független változókat vehetünk föl az elemzés során. A vizsgálatok eredménye pedig vagy visszaigazolja sejtéseinket, vagy nem. De az elemzések végéig nem derül ki, hogy mely tényezők voltak nagy hatásúak, s melyek nem – azt *előre* lehetetlen megmondani, hogy melyek a „lényegtelen” elemek. (Sőt: ha találunk szignifikáns összefüggéseket, akkor az természetesen nem zárja ki, hogy vannak még más szignifikáns összefüggések is.) El kell tehát fogadnunk, hogy minél inkább leegyszerűsítjük a kutatást, annál nagyobb az esélye, hogy tévedjünk: az egyszerűsítés ezekben a vizsgálatokban csak az első elemzések *után* képzelhető el. Ez sem azt je-

lenti, hogy nem kerüli el a figyelmünket még így is sok minden, ami esetleg befolyásolja a változó használatát, hanem egyrészt azt, hogy minél több tényezőt próbálunk elemezni, másrészt hogy a kapott összefüggéseket érvényesnek, de nem kizárólagosnak tekintjük.³⁷

Ezek a megfontolások egyaránt vonatkoznak a rendszeren kívüli és a rendszeren belüli tényezőkre. Az alábbiakban azonban csak az utóbbiakról lesz szó. Részen azért, mert ez közvetlenebbül érinti a szinkronia–diakronia kérdését (nem mert lényegében függ össze vele szorosabban, hanem mert Saussure erre vonatkozóan fogalmazta meg), részben pedig mert ez az a pont, ahol a szekuláris nyelvészettel foglalkozók is szívesebben tesznek önmaguknak engedményeket.

Saussure elveinek megfelelően tehát arra kell válaszolnunk, hogy mikor nevezhető lényegtelennek egy változás, és hogy hogyan lehet kijelölni azt a korszakot, amelyben a változások összege jelentéktelen. Világos, hogy ha az első kérdést meg tudjuk válaszolni, akkor a másodikkal könnyebb a dolgunk: a kijelölendő korszak olyan időszak, amikor csupa jelentéktelen változás zajlik a nyelvben, és ezek annyira jelentéktelenek, hogy még összegük se jelentős.

Saussure vélhetően az előzőekben ismertetett tételekből indult ki, amikor elképzelhetőnek tartotta, hogy vannak lényeges (azaz a rendszert megváltoztató) és lényegtelen (a rendszert változatlanul hagyó) változások. Az előzőekben szó esett arról, hogy ezek a tételek nem állják meg a helyüket. Az eddigiekben azonban csak az bizonyosodott be, hogy *vannak* a jelenlegi nyelvi rendszerben olyan területek, amelyek nem magyarázhatók a történetiség figyelmen kívül hagyásával. Azt már tudjuk, hogy Saussure azon vélekedése, miszerint „a diakronikus jelenségek tehát különállóak” (Saussure, 1967:121), nem volt helyes – ezt a láncváltozások léte cáfolja. A nyelvi változások tehát nem különállóak – de mennyire nem különállóak? A láncváltozás lényegében mégiscsak olyan változás, amelyet akár egyetlen változásként is fölfoghatunk (olyannyira, hogy közülük a legismertebbeknek, pl. a *Great Vowel Shift*-nek, neve is van, s ez a név több, de egymással összefüggő változást jelöl);³⁸ a szinkronia „szövetét” ezek ugyan alaposan átluggatnák, de foszladozni talán nem kezdene tőlük, ha egymással nem lennének összefüggésben. Fogalmazzuk tehát át az eredeti kérdést: különállóak tekinthetők-e a láncváltozások, ha egymáshoz viszonyítjuk őket? És ne feledkezzünk meg arról a kérdéstről sem, hogy vannak-e egyedi, semmilyen láncváltozáshoz nem tartozó változások?

A láncváltozásoknál szélesebb rendszerterületet érint Anthony Kroch megfigyelése, amely szerint a felszínen egymástól függetlennek vélt változások szoros kapcsolatban állhatnak egymással: amikor egy felszíni forma változik, akkor az mindig a rendszer elvontabb szintjén történt elmozdulásnak a következménye (1990:239).

Ha a nyelv rendszerszerűségéből indulunk ki, akkor ennél még tovább léphetünk, és azt mondhatjuk, hogy egyáltalán nincsenek egymástól független változások; a kérdés pusztán az, hogy az egyes változások egymással milyen szorosan

kapcsolódnak össze. Ha a nyelvet folyamatosan változásban lévő rendszernek fogjuk föl, akkor el kell vetnünk azt is, hogy ennek a folyamatosan változó rendszernek lehetnek nem változó viszonyai, hiszen bármilyen viszony megváltozása az összes többi viszonyt is megváltoztatja. (Ha pontosabban akarunk fogalmazni: bármilyen viszony változása az összes többi viszony változásával jár.) Az elképzelhető ugyan, hogy a változás olyan csekély, hogy nem vesszük észre – például úgy tűnik, hogy a mai magyar nyelvben nincs változásban az, hogy a határozott névelő az *a*, *az*. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a mai magyar nyelvnek ez a része ne változna folyamatosan, csak azt, hogy ezeket a változásokat egyelőre nem vesszük észre.³⁹ Az ilyen változásokat így egyelőre le sem tudjuk írni: nem azért, mert nincsenek, hanem mert megfigyelhetetlenségük miatt hipotéziseket sem tudunk arra nézve fölállítani, hogy milyen rendszeren kívüli és belüli tényezők befolyásolják a mozgást. Ennek az elvnek a követése a leírásban tehát nemigen jelent változást – a szemlélet megváltoztatásában, s ezzel a lehetséges elméleti megközelítésmódok körének tágításában viszont jelentős változásokat hozhat.⁴⁰ A megváltozott szemlélet a nyelvi stabilitás fogalmának és az aktuáció mibenlétének átértelmezésével is jár: a stabilitás nem egyszerűen van vagy nincs, hanem *mértéke* van; ez a mérték tulajdonképpen a rendszeren belüli beágyazottság foka és a társas jelentések értékeinek összege. Az aktuáció ebben az értelmezésben nem a változás *bekövetkezte*, hiszen a változás folyamatos, hanem a változás *észlelhetővé válása*. Ez ugyan meglehetősen szubjektív kategóriának látszik – és az is – de ezeknek a szubjektív kategóriáknak a szerepe a nyelvi változások kimenetelének irányításában alapvető, amint az a tény is mutatja, hogy a tudatosultság foka alapján elkülönített változótipusokat rétegződéstípusoknak tudjuk megfeleltetni (ld. az indikátor, a marker és a sztereotípiát értelmezését: Trudgill, 1997:31, 48–49, 78). Az aktuáció ebben a keretben a *változóvá (indikátorrá) válást* jelenti.

Ha viszont már észlelhetővé vált egy-egy változás, akkor meg kell vizsgálnunk azt is, hogy milyen viszonyban áll más észlelhető változásokkal. Ebben az esetben a független változók között a rendszeren belüli beágyazottságot nemcsak a vizsgált változó közvetlen rendszerkörnyezete (a szűken értelmezett mátrix) fogja jelenteni, ahogy eddig történt, hanem a teljes változó rendszer, pontosabban amit ebből lehetőségeink szerint mint független változót be tudunk vonni vizsgálatainkba. Mivel ilyen jellegű kutatások eddig nem zajlottak, egyelőre azt sem lehet tudni, hogy milyen tanulságokat fognak hozni. A saussure-i dichotómiák következetes elvetése viszont megköveteli, hogy ezt a lépést is megtegyük, és legalább próbáljuk ki, hogy az így kapott eredmények adnak-e hozzá valamit a nyelvről eddig gyűjtött ismereteinkhez.⁴¹

KÍSÉRLET NÉHÁNY MAI MAGYAR NYELVI VÁLTOZÓ ÖSSZEFÜGGÉSEINEK FÖLVÁZOLÁSÁRA

Az előzőekben megfogalmazott elvek illusztrálásaképpen most néhány, egymással összefüggésben még nem vizsgált mai változó lehetséges viszonyainak fölvázolására tesztek kísérletet, a (természetesen, hogy) változótól (vö. Kontra, 1990) elindulva.

Vizsgáljuk meg először, hogy milyen nyelvi rendszerbeli föltételek tették lehetővé a (természetesen, hogy) változó kialakulását. A változó a következő változatokból áll: [természetes, hogy], [természetesen], [természetesen, hogy]. Az utóbbi változatot „szerkezetvegyülésnek” itéli a nyelveműelő irodalom (összefoglalását ld. Kontra, 1990), és ebben igaza is van (a megbélyegzésben magától értődően nincs), hiszen a legújabb változat a két korábbi interferenciájából alakult ki. Ha azonban arra is kíváncsiak vagyunk, hogy ezt a „szerkezetvegyülést” mi tette olyan sok beszélő számára vonzóvá, hogy meglehetősen nagy iramban terjed,⁴² akkor ebben az esetben valószínűleg nem a nyelvi rendszeren kívüli, hanem a nyelvi rendszeren belüli tényezőkben kell keresnünk az okot.⁴³ Mi okozhatta a két változat interferenciáját?

A) Mindkettő mondathatározó, azaz a mögöttes struktúrája mindkét mondatnak azonos:

(1) Természetes, hogy elmegyek.

elmegyek + ezt természetesnek tartom

(2) Természetesen elmegyek.

B) Vannak olyan határozók, amelyek azonos alakban szerepelhetnek mondatrészként és *hogy* kötőszavas mondatok főmondataként, pl.

(3) Két éve nem találkoztunk.

(4) Két éve, hogy nem találkoztunk.

C) Vannak olyan határozópárok, amelyek *-n* határozóraggal, illetve anélkül is szerepelhetnek: *régen ~ rég, hogyan ~ hogy, egészen ~ egész*; stb. (vö. Cseh, a jelen kötetben)

D) A határozói igenevek végén a *-ván* és a *-va* változóvá vált:

(5) Betérvén észrevettem, hogy valami megváltozott.

(6) Betérve észrevettem, hogy valami megváltozott.

E) Bizonyos, *-ván*-ra végződő határozói igenevek szerepelhetnek *hogy* kötőszavas mellékmondatok főmondataként, ilyen pl. a *mondván, lévén*:

(7) Mondván, hogy fáradt, nem jött velünk.

(8) Lévéen, hogy nem gyerek már, majd megoldja maga.

A C)-ben és a D)-ben az *-n* határozórag-funkciója megszűnt,⁴⁴ ezt a funkciót a C)-ben maga a szótó, a D)-ben pedig a morfématest megmaradt része vette át. Az E)-ben található mondatok maguk is „szerkezetvegyülés” eredményeképpen jöttek létre: a *hogy* kötőszavas mondatok megjelenésekor a korábbi, gerundiális szerkezet is megőrződött ugyan, de ezekben a mondatokban funkcióját már az új szerkezet tölti be, s így az egykori gerundium gyakorlatilag a finit ige szerepét tölti be.⁴⁵ Ezzel válhatott a határozói igenév (a beleépült határozóraggal együtt) *hogy* kötőszavas mondatok főmondatává. Szintén a *hogy* kötőszavas mondatok terjedésével jelentek meg a B) alternatív párijai, amelyekben az ellipsis következtében ismét csak határozó a *hogy* kötőszavas mondat főmondata. Az A)-ban leírtak mellett – a „szerkezetvegyülés” minősítés erre az egyetlen rendszerbeli föltételre utal csak – más rendszerviszonyok is elősegítik az új szerkezet terjedését: nevezetesen, hogy az *-n* határozórag-funkciója erősen meggyengült azzal, hogy bizonyos helyzetekben megszűnt (C és D); és hogy terjedőben vannak a *hogy* kötőszavas mondatok (B és E).

Ha most már a fölvázolt rendszerösszefüggések mentén haladunk tovább, akkor kiderül, hogy a [természetesen, hogy] változatot a közvetlen rendszerkörnyezet mozgásán kívül más folyamatok is támogatják. Az *-n* határozórag meglehetősen régen, gyakorlatilag a **belen* grammatikalizálódásával kezdte elveszíteni határozórag-funkcióját, hiszen az új, külső és belső helyviszonyt is jelölő határozórendszerben az inessivusi szerepben eleve a testesebb morféma szerepelt, az *-n* önállóan talán csak akkor, amikor az új határozói paradigma már megvolt, de az alaki elkülönülés még nem volt teljes (azaz a változás idején, amikor az inessivusi funkciót az [-n] és a [**belen*] változat is betölthette). Így azon sem csodálkozhatunk, hogy a (-ban) is igen régi (sok évszázada meglévő) változó a magyarban, s azt is természetesen mondhatjuk, hogy a (-ban) nemsztenderd változatának használatát nem hangtani, hanem morfoszintaktikai kötöttségek irányítják (vö. Váradí, 1996:307 és Kontra, a jelen kötetben). Ha még tovább lépünk, s figyelembe vesszük azt a vizsgálati eredményt is, amely szerint a (-ban) korrelál a (-tól) és az (-ért) használatával (Váradí, 1996:305), akkor oda jutunk, hogy ezeknek a változásoknak a háttérben az egykori primer határozóragok funkciójának meggyengülése áll – ezt pedig a kései ősmagyar korra teszik (Korompay, 1991:291).⁴⁶

A másik szálon elindulva végső fokon a magyar nyelv mondattani változásai közül ahhoz az alapvető fordulathoz jutunk el, amikor a balra bővülő alárendelés mellett megjelent a jobbra bővülés, s ezzel együtt a kötőszavas alárendelés. A *hogy* kötőszavas mondatok terjedésével nemcsak a [természetesen, hogy] változat terjedése függ össze, hanem például a [kell, hogy legyen] változaté is. Ez utóbbi terjedését ismét csak támogatják más változások, például a személyragozott határozói és melléknévi igeneves szerkezetek visszaszorulása, ettől nem függetlenül a [kell legyen] változat terjedése; ez utóbbi viszont összefügg (többek között) azzal a se-

gédigésedési folyamattal is, amely nemcsak a *kell*-t, hanem a *lehet*-et és a *szabad*-ot (*szabadott, szabadna, szabadott volna*) is érinti – és így tovább.

Térjünk egy pillanatra vissza a „szerkezetvegyülés”-t lehetővé tévő föltételhez: az A) összefüggés mentén haladva válik érthetővé, hogy a /természetesen, hogy/ szerkezetek analógiájára hogyan születhetett meg a *szerecsére, hogy, a valószínűleg, hogy, a sajnos, hogy* stb., tehát amikor nem *-n*-nel, hanem más határozóraggal formált határozó szerepel *hogy* kötőszavas alárendelés főmondataként, de azt is tudnunk kell, hogy ezek létrejöttében közvetlen szerepe volt a B)-nek és a C)-nek is. (Anélkül, hogy kétes kimenetelű jóslásokba bocsátkoznánk, a rendszerösszefüggések egyértelműen mutatják: nem kell majd meglepődnünk, ha megjelennek azok a szerkezetek, amelyekben határozószó a *hogy* kötőszavas alárendelés főmondata, pl. *Rég, hogy elment ~ Régen, hogy elment*. Hasonlóképpen Kontra, 1992.)

A fönnebb leírtakból úgy tűnhet, mintha a nyelvi rendszeren belüli folyamatos mozgás afféle perpetuum mobileként önmagában is elégséges lenne további változások elindításához, fenntartásához, lefolytatásához. Erről természetesen szó sincs, ezért még egyszer hangsúlyoznunk kell, hogy a nyelv mindenféle működése a beszélőktől függ. A nyelvi rendszer folyamatos alakulása azokat a választási lehetőségeket hozza létre, amelyek egy-egy aktuációt előkészítenek. Az aktuáció maga a beszélőktől függ abban az értelemben, hogy az egyéni mentális nyelvtanuk hogyan épül föl, hogy hol és mikor válik lehetővé és következik be „átkapcsolás” a mögöttes struktúrák között. A beszélőkön múlik az is, hogy az éppen használt nyelvváltozatot milyen más változatok befolyásolhatják (azaz hogy a beszélők egyéni és közösségi szinten milyen változatokat ismernek és milyenek ismerik őket), alátámasztást nyújtva egy-egy változásnak, vagy ellenkezőleg, konzerválva valamilyen szerkezetet. S végül természetesen a beszélőktől függ, hogy egy-egy változathoz milyen társas jelentés(ek) járul(nak), s hogy ebből következően egy-egy változat milyen iramban, milyen körben terjed el vagy tűnik el. Mindezzel együtt még egyszer hangsúlyoznunk kell azt is, hogy a rendszerösszefüggések elemzése – ezeket nem statikusan, hanem dinamikusan értelmezve – mintha sokkal kisebb szerepet kapna a szekuláris nyelvészetben, mint amilyen szerepe a nyelvi változásokban lehet. Hiszen azt a rendszeren belüli viszonyok határozzák meg, hogy egy-egy interferencia (a mögöttes struktúrák közötti „átkapcsolás”) kialakulásának milyen esélyei vannak, s azt is, hogy egy interferencia-jelenség milyen alátámasztást kap más folyamatoktól; ugyanígy nem hagyhatjuk figyelmen kívül az egymással érintkező változatok tipológiai jegyeit, azaz a rendszerösszefüggéseket, amikor a nyelvváltozatok érintkezéséről beszélünk;⁴⁷ az aktuáció bekövetkezése után a változás kezdeti terjedési sebességét a produkció és a percepció „természetessége” és „kényelme” (azaz ismét a rendszerbeágyazottság) határozza meg, s amíg a változó indikátor, addig elsősorban ez a terjedést irányító tényező.

Mindebből az is kitűnik, hogy az ún. „rendszeren kívüli” és „rendszeren belüli” tényezőket sokszor meglehetősen nehéz, vagy mondjuk inkább ki: valójában lehetetlen elválaszlatni egymástól.⁴⁸ Ha nem erre törekszünk, és nem tördeljük darabokra (nyelvi részrendszerekre, nyelvre és beszédre, szinkroniára és diakroniára, külső és belső tényezőkre) a nyelvet és nem fosztjuk meg dinamizmusától sem, akkor lehetővé válik, hogy viszonylag pontos becsléseket tehesünk az egyes folyamatban lévő nyelvi változásokat, sőt még nem aktuálódott nyelvi változásokat illetően is: a változást befolyásoló tényezők mozgását és erejét vektorialisan leírva megjelölhetők bizonyos „gyenge pontok” (itt várható legnagyobb valószínűséggel újabb aktuáció); s bár az aktuáció pontos időpontja kiszámíthatatlan, ha már bekövetkezett, a változást létrehozó és a terjedés első szakaszában megfigyelhető befolyásoló tényezők eredőjéből viszonylag jól megbecsülhető, hogy egy-egy nyelvi változás elterjedésének milyen esélyei vannak, pontosabban hogy milyen társas viszonyok mellett milyen tulajdonságokkal jellemezhető beszélők használják inkább az egyik vagy a másik változatot (vö. Sándor, 1994). A több, egyaránt lehetséges aktuáció közül egynek a bekövetkezése aztán befolyásolja, hogy más aktuációk esélye csökken vagy nő.

ÖSSZEGRÉS

Saussure-nek a szinkronia és diakronia különbségéről vallott nézeteit a szekuláris nyelvészeti kutatások eredményei alapján nem tarthatjuk helyesnek. Ellenkezőleg: e vizsgálatokból az tűnik ki, hogy a nyelvi változások maguk is bonyolult rendszereket alkotnak egymással, s egy-egy aktuáció bekövetkezése, a változás folyamata (ezek körülményeinek folytonos változásaival együtt) befolyásolja más változások mozgását. Az ebből levonható elméleti következtetés az, hogy a nyelvéírás nemcsak teljes nem lehet, hanem kielégítő sem, ha nem a nyelv folyamatos mozgására alapoz; módszertani következménye pedig az, hogy még megszorításokkal, az egyszerűsítés kedvéért sem különíthetjük el a szinkroniát a diakroniától, hiszen a kettő „összege” nem azonos azzal, amit a dinamizmusra építő nyelvéírás elénk tárhat.

Igazságtalanság lenne megfeledezni arról, hogy Saussure a „beszéd nyelvészetét” már nem írhatta meg, s hogy a nevével fémjelzett mű valójában nem könyvnek készült, kidolgozott nézetrendszer, hanem előadások interpretációja. Igazságtalanság lenne megfeledezni arról is, hogy azóta a szociológia, antropológia, számítástechnika, statisztika és a nyelvészt segítő technikai eszközök is olyan változáson mentek keresztül, amelyek nélkül nem lehetett eljutni azokhoz az adatokhoz, amelyek ma rendelkezésünkre állnak. De igazságtalanság lenne elfeledkezni arról is, hogy voltak, akik *alapjában véve* mégiscsak olyannak látták – legálábbis többé-kevésbé – a nyelvet, mint amilyenek ezek a szekuláris nyelvészeti adatok ma mutatják (például Whitney, Paul, Sapir, Meillet, Martinet).⁴⁹ És igazságtalanság lenne elfelejteni azt is, hogy a saussure-iánus (és nem saussure-i – bár

kétségtelentül tőle indult) dogmatizmus nem vette figyelembe a saussure-i dichotómiákat elvető, érvényüket cáfoló munkákat, s így önmagát fosztotta meg attól, hogy Saussure hipotéziseit adatokon alapuló elméletté tegye – vagy vesse el, ha alátámasztani nem tudja.

A szekuláris nyelvészet „korrelációs nyelvésztként” való értelmezése hasonló dogmatizmussal fenyeget, csak természetesen a másik oldalról, amikor a nyelvhasználatot és a nyelvi változásokat kizárólag a beszélőközösség társas viszonyai-val hozza összefüggésbe. A társas viszonyok túlhangsúlyozása háttérben nemcsak az „inga-effektus”-t, hanem a szinkrónia–diakrónia dichotómia biztosította kényelmet is ott sejtethetjük – mert bár a nyelv és a beszéd dichotómiájának elvetésével a szinkrónia–diakrónia szétválaszthatóságának elvetése is együtt járna, a vizsgálati módszereket meghatározó elvként ez utóbbi csak nagyon kevés szekuláris nyelvészeti munkában van jelen. A szinkrónia és a diakrónia fogalmi elkülönítésének elméleti tarthatatlanságára éppen ezért érdemes több figyelmet fordítani: mert a szekuláris nyelvészeti elemzésekben ugyanúgy kísért még mindig a jelen és a múlt elkülönítésének régi gyakorlata, mint ahogy a külső és belső tényezők szétválasztásában ott kísért a beszéd és a nyelv kettőssége. S mindaddig, amíg e kísértetektől meg nem szabadulunk, nem látszik lehetségesnek, hogy áttörjük a kétdimenziós strukturalista nyelvleírás fogalmi korlátait, s eljussunk egy olyan nyelvelmélethez, amely alkalmasabb a nyelv ennél sokkal bonyolultabb összefüggéseinek föltárására (beleértve a nyelvi „részrendszerek” elkülöníthetlenségét is) – immár nem a nyelvész kényelmét, hanem a nyelv eddig megismert működését tartva leginkább szem előtt.

Lehetnek, akik ezt a „minden mindennel összefügg” alapú vizsgálódást kivitelezhetetlennek és reménytelennek látják, és szívesebben maradnának az „ésszerű kompromisszumoknál”. Ezek ellen a jelen tanulmány szerzőjének sincs kifogása, de nem lát ésszerűnek egy olyan kompromisszumot, amelyről bebizonyosodott, hogy kedvéért a nyelvnek olyan tulajdonságait kellene a nyelvészeti vizsgálódás körén kívülre zárni, amelyek a nyelvtől elválaszthatatlanok, funkcionálisak és lényegiek.

JEGYZETEK

- 1 Saussure nézeteinek finomításai, pontosításai, módosításai természetesen csaknem minden Saussure utáni nyelvésznel megjelennek. Mivel a jelen írás a szekuláris szemléletet tartja kiindulópontjának, mindenekelőtt ennek elméleti és módszertani kérdéseit tartja szem előtt a saussure-i dichotómiák elemzésekor is, s nincs módja kitérni más nyelvészeti irányzatok Saussure-bírálatára – így a magyar szakirodalomban megjelentekre sem. Ez utóbbiakról vázlatosan mégis szükségesnek látszik megjegyezni a következőket – ezzel nem a bírálat a célom, hanem hogy az itt rendelkezésemre álló keretek között (tehát ha csak nagyon röviden is) utaljak a szekuláris nyelvészet és a tradicionális nyelvészet közötti szemléleti különbségre.

A magyar nyelvészeti irodalomban gyakorlatilag Saussure ismerete óta folyamatosan jelen van a saussure-i tételek kritikája is (a korai szakaszról összefoglalóan ld. Deme, 1959). Ezen belül a tárgyunkhoz tartozó szinkrónia–diakrónia kettősségre vonatkozóan is számos finomítási javaslat jelent meg. (A továbbiakban az idézett tanulmányok azok közül valók, amelyek kifejezetten a

szinkrónia–diakrónia kérdésével foglalkoznak.) Ezek többnyire a kettő merev szétválasztását vagy az egyik szempont kizárólagossá tételét bírálják, s meglehetősen széles skálán helyezkednek el attól kezdve, hogy a szerző ugyan ragaszkodik a „tisztán leíró” szempontokhoz, de elismeri, hogy „bizonyos esetekben” egy mai jelenség csak történeti magyarázatokkal érthető meg (pl. Papp, 1967; Keszler, 1993); azon keresztül, hogy elfogadja a szinkrón–diakrón leírás szétválaszthatóságát, akkor is, ha egymásrataltságukat erőteljesebben hangsúlyozza (pl. Deme, 1959, Benkő, 1967); odáig, hogy a bemutatott vizsgálódások megkérdőjelezzik ugyan ennek a kettősségnek a létét, de a szerzők fogalmi rendszere erre épül (pl. Kiss, 1993; Pusztai, 1993). A szinkrónia–diakrónia kettősség módosításának igénye elsősorban a Coseriu nyomán több szerzőnél is megjelenő „dinamikus szinkrónia” fogalmának bevezetésében testesül meg, s bár ez a fogalom jelzi, hogy a dichotómia nincs összhangban a nyelvi tényekkel, ennek valódi okait sokkal inkább elfedni látszik, mint bemutatni, hiszen továbbra is csak a saussure-i paradigmában értelmezhető. A saussure-i szinkrónia–diakrónia kettősség tulajdonképpeni elvetésére alig van példa a magyar szakirodalomban (pl. Péter, 1967), viszont – ahogy Deme László (1993) saját vizsgálatairól is megjegyzi – az „állapot” és „történet” elkülöníthetlensége több magyar nyelvész munkásságában is tükröződik (a változások pszicholingvisztikai beágyazottságát illetően például Zsilka Jánoséban), s az elméletalkotásban is megjelenik (pl. Károly, 1969). Mindezzel együtt azt mondhatjuk, hogy ennek s a másik két saussure-i dichotómiának az egyidejű és következetes elvetése nem jelent meg a tradicionális magyar nyelvészeti irodalomban, sem elmélet, sem gyakorlat formájában. Azaz: előfordul, hogy ugyanannak a nyelvi jelenségnek a történeti, illetve a leíró vonatkozásait is vizsgálja ugyanaz a szerző, de nem ugyanabban a munkában, egymással szorosan összekapcsolva; illetve a változások elemzését nem terjesztik ki a nyelvi rendszeren kívül eső tényezőkre vizsgálatára.

- 2 Ld. Bezeczy 1996:365 – a tanulmány Jakobson tevékenységének egyéb tudománytörténeti vonatkozásait is tárgyalja.
- 3 „A nyelvi tények tanulmányozása közben először is az tűnik fel, hogy időbeli egymásutánjuk a beszélő számára nem létezik: az ő számára csak állapot van. A nyelvésznek, aki ezt az állapotot meg akarja érteni, szintén meg kell feledkeznie mindarról, ami azt létrehozza, és a diakróniáról nem szabad tudomást vennie.” (Saussure, 1967: 107–108)
- 4 „Leginkább a nyelvész kényszerül rá erre [az egyidejűségről és az egymásra következésről van szó] a megkülönböztetésre. A nyelv ugyanis tiszta értékrendszer, amelyet kizárólag elemeinek pillanatnyi állapota határoz meg.” (Saussure, 1967:106)
- 5 „Az *evolúció* és *evolútv nyelvészet* [...] ellentétéként beszélhetünk a *nyelvállapotok tudományáról* vagy *statikus nyelvészetről*. [...] Szinkronikus mindaz, ami tudományunk statikus oldalára vonatkozik” (Saussure, 1967:107).
- 6 „A *szinkronikus nyelvészet* az egyidejűleg létező elemeket összefogó és rendszert alkotó logikai és pszichológiai viszonyokkal foglalkozik majd, amint azok ugyanazon kollektív tudaton belül élnek.” (Saussure, 1967:127)
- 7 „A szinkrónia egyetlen perspektívát ismer, a beszélőkét, és egész módszere abban áll, hogy tanúvallomásaikat összegyűjtse; ha tudni akarja, mennyire reális dolog valami, akkor azt kell kutatnia – és ez elegendő is lesz –, hogy mennyire él a beszélők tudatában.” (Saussure, 1967:117)
- 8 Noha Saussure szerint „.... minden, ami a nyelvben diakronikus, csakis a beszéd révén az” (1967:125); a *langue* vizsgálatok az ugyanezen az oldalon közölt ábra szerint a beszéddel még akkor sem kell foglalkoznunk, ha diakrón szemlélettel közelítünk hozzá – abból a megfontolásból kiindulva, hogy amíg egy változás „csak” ún. *beszédtény*, addig nem fogadta el a teljes kö-zösség, s akkor nem része a *langue*-nak sem.

- 9 Saussure ezt elkertlendő választotta szét a *langage*-t részekre, hogy a nyelvtudománynak (legalábbis a maga értelmezésében vett nyelvtudománynak) ne kelljen foglalkoznia azokkal a „zavaró” hatásokkal, amelyek a *beszélők* felől érkeznek – a változatossággal és a változással, azaz a *langage* heterogenitásátának okaival (Saussure, 1967:26–27): „A nyelvezetnek van egyéni és társadalmi oldala, és az egyik sem képzelhető el a másik nélkül. [...] Mindenkor egy megállapodott rendszert és egy fejlődést foglal egyidejűleg magában; mindig a jelenben létező intézmény s egyszersmind a múlt alkotása. [...] A nyelvtudomány tárgya tehát, bármely oldalról közelítjük is meg a kérdést, a maga teljességében sehol sem jelenik meg előttünk; mindenütt azzal a dilemmával kerülünk szembe, hogy vagy minden problémának csak az egyik oldalával törődünk, kockáztaival, hogy a főntebb jelzett kettősségeket nem vesszük észre; vagy pedig, ha a nyelvezetet egyszerre több oldalról tanulmányozzuk, úgy tűnik, hogy a nyelvtudomány tárgya olyan különemű dolgok zavaros halmaza, amelyek között nincs kapcsolat. [...] Mindezeknek a nehézségeknek, szerintünk, egyetlen megoldása van: *kezdetől fogva a nyelv területére kell helyezkedni, és azt kell a nyelvezet minden más megnyilvánulása közül normaként tekinteni.* [...] Egészében véve a nyelvezet sokoldalú és heterogén; több szférához kapcsolódik, egyidejűleg fizikai, fiziológiai és pszichikai jellegű, s még emellett az egyéni meg a társadalmi területhez is tartozik; az emberi jelenségek egyik kategóriájába sem lehet beosztani, mert nem tudjuk: hogyan lehet ennek egységét kielemezni. A nyelv viszont önmagában egész és osztályozási elv. Mihelyt neki adjuk az első helyet a nyelvezet tényei között, természetes rendet viszünk be egy összességbe, amely semmiféle más osztályozást nem tűr meg.”
- 10 A generatív nyelvészet „dinamizmusa” egy adott, statikus nyelvállapot elemeivel dolgozik, tehát nem a nyelvi rendszer *változásainak* dinamizmusát ragadja meg.
- 11 Saussure-nél természetesen a *langage*-ről és nem a *langue*-ről van szó, vö. 9. jegyzet.
- 12 A nyelvi és a kommunikatív kompetencia természetesen nem válik olyan élesen szét, ahogy a nyelvelírás kedvéért történő egyszerűsítések olykor sugallják. Ahogy a belső változatosság bizonyos vonatkozásokban elválaszthatatlan a nyelvváltozatok lététől (abban az értelemben, hogy ezek egymáshatása sokszor oka újabb változók kialakulásának), a nyelvi kompetencia belső változatosságra vonatkozó része összefonódik a kommunikatív kompetenciával, ha a szóban forgó változó marker vagy sztereotípiá (ekkor szimbolizál stílus- vagy nyelvváltozatot).
- 13 Az egyén mentális nyelvtana persze úgy épül föl, hogy a beszélőközösség normáihoz igazodik (hiszen a nyelvet az adott beszélőközösségben tanulta/használja), de nincs valamiféle teljesen egységes, abszolút érvényű, elvont norma, csak ennek a normának az egyéni értelmezései léteznek. Ezek az egyéni értelmezések azonban szükségképpen nagy mértékben fedik egymást, részben a nyelvsajátítás módjából következően, részben a nyelv funkciójából következően – azért van, hogy értsük egymást, a beszélőnek tehát érdeke, hogy igazodjon mások beszédéhez, a hallgatónak pedig szintén érdeke, hogy visszajelezze, ha valamit nem ért.
- 14 Magától értődik, hogy a *beszélt nyelv* ebben az értelmezésben nem oppozícióban áll az *írott nyelvvel*, hanem magába foglalja. Oppozícióban a mesterséges, kitalált nyelvvel áll.
- 15 Erről részletesebben más, Saussure rendszeréből következő összefüggések tárgyalásával együtt ld. Bevezető, 1995.
- 16 A saussure-i paradigma szétcsésésén nem azt kell érteni, hogy Saussure-nek a nyelv rendszerűségéről alkotott tézise is megdőlt volna: az dőlt meg, amit ebből *módszertani* következtetésként levont (azaz hogy a szinkrón és diakrón szemléletet, a nyelvet és a beszédet, a külső és belső nyelvészetet szét kell választani), s ami aztán sajnos nem sokkal később mint *elméleti* dogma jelent meg. A szekuláris nyelvészet a rendszerűségre vonatkozó nézeteket sokkal in-

kább kitágítja, mintsem elveti, amikor a társas jelentést is bekapcsolja ebbe a rendszerszerűségbe, s éppen ezért tagadja az ún. *szabad változó* létezésének lehetőségét – amit sajátos módon éppen azok a nyelvészek fogadnak el, akik a saussure-i kiindulópontot nem utasítják el, noha a szabad változó fogalma eleve ellentétben áll azzal a tézissel, hogy a nyelvi rendszerben az elemek kölcsönös viszonya határozza meg az elemek értékét, hiszen a szabad változóhoz tartozó változatok egymáshoz való viszonyát nem írja körül. (Erre persze nem is képes, hiszen az egymáshoz való viszony vagy a társas jelentésben, vagy a rendszerbeágyazottságban mutatkozik meg, az előbbi a *parole*-l, az utóbbi pedig a diakroniával függ össze, tehát a saussure-i *langue*-ban nincs helye.) Nem a rendszerszerűséget, hanem a nyelvi rendszer *lineáris* voltát tagadja az a legújabb megközelítés is, amely a nyelvi változásokat a káosz-elmélet segítségével tartja megközelíthetőnek (Schneider, 1997 – a szerzőnek itt szeretném megköszönni, hogy kéziratát rendelkezésemre bocsátotta).

- 17 Éppen azért foglalkozik Saussure olyan terjedelmesen a statikus és evolutív, azaz szinkrón és diakrón szemléletű nyelvészet szétválasztásával, mert mindkettő a *langue*-ot vizsgálja, „csak” az egyik annak rendszerét és lényegét, a másik pedig elemeit; ld. még ábráját (1967:125).
- 18 A *korrelációs szociolingvisztika* elnevezés önmagában is tükrözi azt a tévedést, hogy a szociolingvisztának a nyelvi változatoság és a beszélőközösség viszonyainak megfeleltetésével kell foglalkoznia: ebben a megnevezésben a korrelációk keresése mint cél, s nem mint a nyelv leírásához szükséges *eszköz* jelenik meg (vö. Trudgill, 1997:40). Az eszköz céljá válna – mint minden más esetben is – kétségtelenül magában rejti azt a veszélyt, hogy a kutatás mellékvágányra fut, s az eszközök (módszerek) öncélú finomftásává válik. Ugyanakkor kétségtelen az is, hogy akiket „demitologizálási” szándékkal a leggyakrabban vádolnak azzal (pusztán mert az ő kutatásaik a leginkább ismert kvantitatív kutatások, pl. Labov, Trudgill, Chambers, Lesley és James Milroy, Chesire), hogy csupán korrelációkat keresnek, s nem lépnek tovább, hogy a korrelációk okait magyarázzák is, azok *nem* szokták elkövetni ezt a hibát. Az ilyenfajta bírálatok (pl. a Cameroné 1990-ből) nehezen védhető feltételezéssel értik félre a szekuláris nyelvészeti kutatások céljainak, módszereinek és eredményei alkalmazásának összefüggéseit. (A társadalmi érzékelenséggel megvádolt nyelvészek társadalmi érzékenységét nem kizárólag munkásságuk bizonyítja – a társadalmi feszültségek oldásában vállalt szerepet mint a szekuláris nyelvészet szekularitásából egyenesen következő etikai kötelezettséget programként fogalmazza meg pl. Labov, 1982:172–174).
- 19 Ld. pl. Labov, 1972a, 1972b, Kroch, 1990 stb. Aligha tévedhetünk nagyot, ha azt feltételezzük, hogy a hetvenedik életéve felé közeledő William Labov mintegy életműve összegzéseként kezdett hozzá egy háromkötetesre tervezett munkához. Aligha lehet véletlen, hogy az első kötet (Labov, 1994) foglalkozik a nyelvi változások nyelvi rendszerbeli okaival (a beszélőközösség viszonyaiban rejltl okokkal a második, a kognitív tényezőkkel a harmadik). S aligha szándék nélkül való, hogy a könyv címe – *Principles of Linguistic Change* – kitérőtlenül emlékeztet egy másikra, Paul *Prinzipien der Sprachgeschichte*-jére. (Alhogy persze nem véletlen az sem, hogy ebben a szemléletben a nyelvi *változás* és nem a nyelv *története* a központi kérdés.)
- 20 A magyar nyelvészeti irodalomban (többször a szovjet mintára hivatkozva) a „szintézis” kívánalmán többször is megjelent, de mivel sem nyelvi adatokon nyugvó érvelés nem egészítette ki az ilyen kijelentéseket, sem szemléleti következményük nem lett, jó okunk van feltételezni, hogy nem nyelvelméleti, hanem ideológiai–politikai alapon születtek. További különbség, hogy Guy valójában nem a két szemlélet „dialektikus egységében” látja a megoldást, hanem az ellentétpár elvetésében.

- 21 A jelen tanulmány Guy munkájától jórészt függetlenül készült (a „jórészt” azt jelenti, hogy az eredetileg az 1995-ös NWAVE-en elhangzott előadás szövegét – Kontra Miklós jóvoltából – az itt kifejtett gondolatok első megfogalmazása után ismertem meg): az érvek párhuzamossága az azonos elvi kiindulópontból származik. Guy csak általánosságban említi azokat a saussure-iánus tételeket, amelyeket cáfol, a saussure-i érveket nem részletezi, viszont tárgyalja a *langue* és a *parole* dichotómiát is. Mivel a szekuláris nyelvészeti szakirodalom a *langue-parole* kettősség elvetését magától értődőbbnek tartja, mint a szinkronia–diakronia kettősség elvetését, az előbbit természetesebbnek veszem, s csak az utóbbival foglalkozom – a saussure-i érvek részletesebb elemzésével.
- 22 csak bizonyos elemek változnak meg, tekintet nélkül arra a függőségi viszonyra, amely őket az egészhez kapcsolja.” (Saussure, 1967:111)
 „A szinkronia [ténye ...] mindig két egyidejűleg létező elemre apellál; a többes számot nem a *Gäste*, hanem a *Gast*: *Gäste* oppozíció fejezi ki. A diakronikus ténynél ez pontosan megfordítva van: csak egyetlen elemet érint, és ahhoz, hogy egy új alak (*Gäste*) megjelenjék, arra van szükség, hogy a régi (*gasti*) átadja neki a helyét.” (Saussure, 1967:112)
 „Ézért nincs a szinkronikus 'jelenségnek' a diakronikushoz semmi köze; az egyik egy viszony egyidejűleg létező elemek között, a másik pedig egy esemény, egyik elemnek egy másikkal való felcserélése időben.” (Saussure, 1967:117)
- 23 „Egy diakronikus tény tehát olyan jelenség, amelynek létoka önmagában van; a belőle eredő sajátos szinkronikus következmények teljesen idegenek tőle.” (Saussure, 1967:111)
 „A diakronikus vizsgálatban olyan jelenségekkel van dolgunk, amelyek semmiféle viszonyban nincsenek a rendszerekkel, amelyeket pedig ők alkotnak.” (Saussure, 1967:112)
 „Kétségtelen, hogy minden változásnak van visszahatása a rendszerre; a kezdeti tény azonban csak egy pontot érint; semmiféle belső kapcsolatban nincs azokkal a következményekkel, amelyek belőle az egészre nézve származhatnak.” (Saussure, 1967:113)
 „A beszéd mindig csak egy nyelvállapottal operál, és maguknak az állapotok között fellépő változásoknak semmi helyük nincs benne.” (Saussure, 1967:115–116)
 ha szinkronikus törvényről beszélünk, ezen elrendezést, szabályossági elvet értünk. [...] a diakronikus jelenségeknek pedig – bizonyos látszat ellenére is – mindig van valami esetleges és sajátos jellegük.” (Saussure, 1967:119)
- 24 „A diakronikus jelenségek tehát különállóak; egy rendszer elmozdulása olyan csemények hatására megy végbe, amelyek nemcsak tőle függetlenek, hanem egymástól is el vannak szigetelve, és maguk között sem alkotnak rendszert.” (Saussure, 1967:121)
- 25 mihelyt különálló és kézzelfogható jelenségekről beszélünk, pankronikus szemlélet nincs.” (Saussure, 1967:122)
- 26 „A nyelvi tények tanulmányozása közben először is az tűnik fel, hogy időbeli egymásutánjuk a beszélő számára nem létezik; az ő számára csak állapot van.” (Saussure, 1967:107)
 a beszélő (nemcsak számára ez [az állapot] az egyetlen igazi realitás.” (Saussure, 1967:116)
- 27 Ez a „segédítélet” a korábbi hagyományból következik, tehát tudománytörténeti szempontból korábbi, mint a „tétel” maga – de Saussure-nek a rendszerszerűsége összpontosító elméletében másodlagos.
- 28 Hyen például a Labov által többször is (pl. 1963, 1972b, 1994) ismertetett Martha's Vineyard-i változás: nehéz lenne eldönteni, hogy a helyi változatok az általa leírt helyzetben az „új” vagy a „rég”i” formák-e. (A vizsgálat ismertetése magyarul: Labov, 1975 és Wardhaugh, 1995:173–175.)

- 29 Labov (1989) hívta föl a figyelmet arra, hogy vannak olyan nyelvi változók, amelyek használatát semmilyen „szinkrón” tényezővel nem lehet magyarázni, és hogy ezek használatát gyakran irányítja valamilyen nyelvtörténeti jelenség. Az angolban ilyen változó pl. az (ing), amelynek /in/ változata a leggyakrabban melléknévi igenevekben, a legritkábban pedig főnevekben fordul elő. Ennek Labov szerint az oka, hogy a mai (ing) két óangol morfémának a megfelelése, ezek közül az *-inde* participiumot, az *-inge* viszont főneveket képzett. Kroch (1990) vizsgálatai szintaktikai jellegű változókról igazolják ugyanezt: eredményei szerint ha egy szintaktikai változó megjelenésekor gyakoribb volt egy bizonyos kontextusban, akkor a változás folyamán végig abban a kontextusban lesz a leggyakoribb, azaz a használata terjedhet, de a különböző kontextusok közötti előfordulási arány viszonylag állandónak mondható. Vizsgálatokkal ugyan még nem igazolták, de legalábbis erősen gyanakodhatunk arra, hogy a történetiség nagy hatással van a (férfi-nak) változó használatára. Kontra, Ringen és Stemberger (1989) szerint a *férfi* esetében az előfejtés jóval nagyobb szerepet kap a szó ragozott alakjainak létrehozásában, mint más esetekben, s ennek okaként három, egymást nem kizáró, de egyelőre igazolatlan hipotézist állítanak föl. Kár, hogy a független tényezők között nem szerepelt sem a szó történeti, sem akár a legszűkebben értelmezett rendszerbeli beágyazottsága (nevezetesen hogy *-i*-je eredetileg mély hangrendű volt; s hogy – legalábbis a beszélők egy részének nyelvtanában – a *férfi* szóval máig is szoros rendszerkapcsolatban áll; és hogy csak a ragozási paradigmákban viselkedik változóként, jellel vagy képzővel ellátva nem).
- 30 Guy (1996:7–11) szerint a nyelvtörténeti irodalomból ismert jelöletlen változások (vö. 32. j.), a magánhangzók láncváltásai (*chain-shift*) alapján fölállított elvek, valamint a morfoszintaktikai változások során megfigyelhető megszorítások azt bizonyítják, hogy a nyelvi változások oka a rendszer korábbi változása is lehet. Labov (1994:2–3) ezt a következőképpen fogalmazza meg: „any given change is embedded in the structural matrix of linguistic forms that are most closely related to it, and the chain will be restrained, redirected, or accelerated by its relation to other forms. In this sense the embedding problem is an implicit aspect of the constraints problem.” (A láncváltás mint *hangtani* jelenség természetesen nem a szekuláris nyelvészet fölfedezése.)
- 31 „... ahhoz, hogy egy nyelv létezessen, *beszélő tömegre* van szükség. [...] Ilyen körülmények között azonban a nyelv csak életképes, de nem élő; csak azt vettük számba, hogy társadalmi realitás, azt azonban, hogy történeti tény, nem. [...] az időtartamon kívül a nyelvi realitás nem teljes, semmiféle következtetés sem lehetséges. Ha a nyelvet az időben, de a beszélő tömeg nélkül vizsgálánk – feltéve egy több századon át elszigetelten élő egyént –, talán semmiféle változást sem állapítanánk meg; az idő nem volna rá hatással. Ha viszont – megfordítva – a beszélő tömeget vizsgálánk az idő nélkül, akkor azt a hatást nem látunk, amelyet a társadalmi erők gyakorolnak nyelvükre. [...] A nyelv tehát nem szabad [itt: nem változtatható önkényesen], mert az idő lehetővé teszi, hogy a társadalmi erők hassanak rá; és így jutunk el a folytonosság elvéhez, amely megsemmisíti a szabadságot. A folytonosság azonban szükségszerűen magában foglalja a változást, a viszonyok többé vagy kevésbé jelentős eltolódását.” (Saussure, 1967:103–104)
- 32 Guy (1996:7) szerint a nyelvtörténeti irodalomból jól ismert rendszerkényszer, törlés, asszimiláció stb., vagyis azok a nyelvi változások, amelyek jelöletlennek, természetesnek számítanak, szintén az ilyen általános elvek meglétét bizonyítják. Az ennél konkrétabb elvek közé tartozik pl., hogy a hangváltások folyamán a hosszú magánhangzók képzése zártabbá válik, de nyíltabbá nem (Labov, 1994:116); vagy hogy ha egy morfoszintaktikai változás folyamán a funkcióhoz, illetve a formához egymásnak ellentmondó megszorítások kötődnek a változó használatát illetően, akkor a forma az, amelyik a változó használatát irányítja (Guy, 1996:9); stb.
- 33 Nem tévesztendő össze az ún. belső rekonstrukció módszerével, amely a mai nyelvi paradigmákból, legfőképpen „szabálytalanságaikból” következtet egykori történeti folyamatokra. Az

azonosság elve ezzel szemben azt mondja ki, hogy nincs okunk föltételezni, hogy a nyelvi változások *folyamata* más lett volna régen, mint ma: azaz a rekonstrukcióban ez nem egy adott nyelvi paradigmáiból, hanem a ma megfigyelhető változások tanulságaiból indul ki. (Röviden: a rekonstrukcióban nem nyelvspecifikus vonásokat, hanem általános elveket használ föl.)

- 34 „... e két, a jelekben eggyé lett összetevő mindegyike – egyébként ismeretlen arányban – megtartja önálló életét, és hogy a nyelv mindazon tényezőknek a hatására változik, vagy inkább fejlődik, amelyek akár a hangokat, akár a jelentéseket érhetik. Ez a fejlődés szükségszerű; példaként sincs egyetlen olyan nyelv sem, amely ennek ellenállna. Bizonyos idő múltán mindig jelentős eltolódások állapíthatók meg.” (Saussure, 1967:102)
 „Teljes mozdulatlanság nincs; a nyelv minden része változik, minden korszakban van többé vagy kevésbé jelentős fejlődés.” (Saussure, 1967:177)
- 35 „Az abszolút értelemben vett állapotot a változások teljes hiánya határozza meg, és mivel a nyelv ha bármily kevésbé, de mégiscsak átalakul, a nyelv valamely állapotának tanulmányozása gyakorlatilag a kevésbé fontos változások elhanyagolását jelenti. [...] Röviden: a nyelvállapot fogalma csak hozzávetőleges lehet. A statikus nyelvészetben, mint a legtöbb tudományágban, semmiféle bizonyítás sem lehetséges az adott tények konvencionális leegyszerűsítése nélkül.” (Saussure, 1967:132)
- 36 A perceptuális dialektológiai kutatások egyértelműen igazolják, hogy a laikus beszélők jól körtírlhető képpel rendelkeznek arról, hogy a nyelvtérület egyes részlein vagy különböző társadalmi csoportokhoz tartozva hogyan beszélnek az emberek; a nyelvhasználat alakulásában, következőképpen a nyelvi változások kimenetelében éppen ezért meglehetősen fontos szerepet kapnak ezek a benyomások és ítéletek (bizonyos mértékig függetlenül attól, hogy a nyelvészeti elemzés mennyire találja ezeket a vélekedéseket „pontosnak”, azaz hogy a nyelvész által megállapítható szabályosságoknak és jellemzőknek mennyire felelnek meg).
- 37 Ez a kiindulópont szoros összefüggésben van a *szabad változó* létének tagadásával, és szükségképpen vezet a preskriptív nyelvészeti viselkedés elutasításához. Az a nyelvész, aki munkálkodása során folyamatosan azzal szembesül, hogy a beszélők valamilyen szabályok szerint használnak bizonyos nyelvi formákat, csak esetleg a nyelvész nem találja meg a használatot irányító tényezőket, az tudatában kell hogy legyen annak is, hogy a nyelv nélküle is működik: hogy nem „törvényhozója”, csak „törvényfejtője” a nyelvnek. (A preskriptív magatartás elutasításában természetesen az is szerepet játszik, hogy a szekuláris nyelvészet az ilyen magatartás káros és kóros társadalmi következményeivel is folyamatosan szembesül.) Az, hogy a nyelvésznek saját kutatásai korlátairól soha nem szabad megfeledkeznie, nem jelenti azonban azt is, hogy le kellene mondania arról, hogy a vizsgálatba bevont tényezők összefüggéseiből, egymáshoz viszonyításból változási tendenciákat tapogasson ki. Ennek leegyszerűsített példái a korosztályok nyelvhasználatának statisztikai eltéréseire figyelő ún. látszólagosidő-vizsgálatok; a valószínűséggel operáló VARBRUL pedig ennél bonyolultabb összefüggések föltárására is képes. (Leírása és alkalmazására példa magyar nyelvű anyagon: Pintzuk et al., 1995.)
- 38 A magyar nyelvtörténet gyakorlatának természetesen jól ismert része, hogy az utólag analógnak tűnő nyelvi változásokat egy csoportba összevonva nevezik meg (pl. „az intervokalikus gemináták egyszerűsödése”, „a magánhangzók nyíltabbá válása”, „a zöngétlen explozívák spirantizációja”, „a tövéghangzók lekopása” stb.). de nem hívják őket láncváltozásnak, következőképpen a láncváltozások vizsgálatából leszűrhető tanulságokat sem igen használják föl segítségül az egyes változások egymás közötti sorrendje, összefüggései, folyamatai rekonstrukciójában.
- 39 Ahhoz, hogy egy-egy nyelvi formát leírjunk, mozgási lehetőségeit föltérképezzük, mindazokat a rendszerbeli és rendszeren kívüli funkciókat figyelembe kell vennünk, amelyek az adott formá-

- hoz kapcsolódnak. A határozott névelő például szorosan kapcsolódik a távolra mutató névmáshoz, a határozottság más kifejezőeszközeihez, pl. a birtokos személyraghoz (a *-rag* nem elírás), a határozott/határozatlan ragozás megkülönböztetéséhez stb. A személynevek előtt megjelenő határozott névelő maga is változó, s ez az új szerep nyilvánvalóan nem hagyja érintetlenül többi viszonyát sem – nagyon is elképzelhető, hogy határozottságát gyengíti. Hogy ennek mikor lesznek megfigyelhető jelei, azt nem lehet megjósolni, sőt azt sem, hogy bekövetkezik-e egyáltalán: a rendszer többi viszonyának alakulásától és a rendszeren kívüli tényezők mozgásától függ.
- 40 A káosz-elmélet alkalmazhatósága (vö. Schneider, 1997) például föl sem merülhetett volna a saussure-i keretek között maradvá, megjelenése ugyanakkor azt is jelzi, hogy ha valamiről kiderül, hogy bonyolultabb, mint az addigi egyszerű sémák, amelyek segítségével megpróbáltuk leírni őket, az még nem föltétlenül válik magyarázóelv nélkülülvé.
- 41 Nem nehéz megjósolni, hogy ez a nyelvésznek még több bajjal jár majd, hiszen az az engedelmeskedni amúgy sem mindig akaró kategóriarendszer, amellyel a nyelvet részrendszerekre osztja, még tökéletlenebbnek fog mutatkozni, az egyes kategóriák közötti átfedések és összefonódások pedig elkerülhetetlenül legalább olyan mérvűek lesznek, mint a valódi beszélők által beszélt valódi nyelvben. (Megfosztva a nyelvészt attól a kényelmétől is, hogy csak fonológiával, csak mondattannal stb. foglalkozhasson.)
- 42 Kontra (1990:82) szerint az új változatot 1988-ban az országosan reprezentatív minta 41,5%-a tartotta helytelennek a grammatikalitási ítéletekben, 22,8%-a produkálta mondatkiegészítésben, de mindössze 25% javította valamilyen módon hibakereső feladatban, és csak 14,7% javította „jól”, azaz a két másik változat közül valamelyikre. 1996-ban a JGyTF akkor másodéves magyar szakosai közül senki nem talált semmi kivétneivalót az új változatban, olyannyira, hogy csak hosszas magyarázat után fedezték föl, hogy ez egyáltalán *különbözik* a természetes, hogy/ változattól.
- 43 A változó 1988-ban nem mutatott sem társadalmi, sem stílusrétgazdódszt (ld. Kontra szóbeli közlésekből följegyzett adatait is, 1990:77–78; ezeket meglehetősen sok, hasonlóan tallózott, nyelvészekből, formális helyzetből – pl. kandidátusi vita, főigazgatói beszéd, konferencia-előadás, értekezés – származó adattal lehet azóta kiegészíteni).
- 44 Ez természetesen nem jelenti azt, hogy pl. a *régen~rég* változat jelentése ugyanaz lenne, de a jelentéskülönbség az *-n*-hez nem mint határozóraghoz, hanem mint hangtani egységhez kötődik, és ez a jelentés nem grammatikai, hanem társas jelentés – elképzelhető az is, hogy nem az *-n* meglétéhez vagy hiányához, hanem a teljes hangalakhoz kötődik ez a társas jelentés. (Azaz a két alak különbségét a beszélők nem mint az *-n* meglétét vagy hiányát értelmezik, hanem mint a *rég* és a *régen* különbségét – erre vonatkozó vizsgálatokat még nem végeztek.)
- 45 A balra bővülő forma (a * nem az agrammatikalitást, hanem a rekonstruált mívoltot jelzi): **Fáradt mondván nem jött velünk*. A jobbra bővülő: *Azt mondta, hogy fáradt és nem jött velünk*.
- 46 Talán ugyanezzel a folyamattal függ össze – persze a szóvégi *-á/-é* rövidülésén kívül – a *hová* (vagy *hova*) kérdésre válaszoló, hosszú szóvégi *á/é*-t tartalmazó határozószók és igeikötők, toldalékok szóvégi magánhangzójának rövidülése (pl. *belé ~ bele, -felé ~ -fele, rá, de -ra/-re* stb.) Ellenpéldának tűnik az *-n* szuperesszívusz stabilitása, de ebben az *-n* már nem az egykori, primer határozórag szerepében, hanem az új határozói paradigma részeként, egyrészt a delatívuszi (*-ról*), és a szublatívuszi (*-ra*) toldalékkal, másrészt a többi *hol* kérdésre válaszoló raggal és névutóval oppozícióban jelenik meg.

- 47 Ez nem azt jelenti, hogy egy nyelvváltozat ne kölcsönözhetne bármilyen nyelvi formát egy másik nyelvváltozattól, vagy akár hogy egymástól tipológiailag meglehetősen távol álló nyelvek ne hozhatnának létre „kevert” nyelveket – a példszinizálás léte azt igazolja, hogy ilyen „kevert” rendszerek léteznek és működnek. Nem mindegy azonban, hogy a kölcsönzés melyik fázisában és hogy milyen társas körülmények között történik mindez. A tipológiailag nagyon eltérőnek tűnő formák kölcsönzése az erős kölcsönzésre jellemző (vö. Thomason és Kaufman, 1988) – ekkorra viszont a tipológiai távolság a korábbi kölcsönzések következtében már jócskán csökkent.
- 48 Erről vö. Romaine (1995), aki szerint a nyelv változásának elméleti kérdései megoldhatatlanok maradnak mindaddig, amíg nem sikerül integrálni azoknak a vizsgálatoknak az eredményeit, amelyek elsősorban vagy kizárólag a nyelvi rendszeren belüli, illetve elsősorban vagy kizárólag a nyelvi rendszeren kívüli tényezőkben vélték felfedezni a nyelvi változások elindítóját. A tanulmányban a szerző fölhívja a figyelmet arra is, hogy a „rendszeren belüli” és a „rendszeren kívüli” megjelölés jelentése a nyelvészeti szakirodalomban meglehetősen tarkaságot mutat, s voltaképpen a nyelvész által elfogadott elméleti háttér szabja meg, hogy mit tekint a rendszeren belüli, s mit azon kívül eső tényezőnek (1995:482–483). A jelen írásban is előfordul mindkét terminus, jelentésük a szakuláris nyelvészeti irodalomban megszokott jelentéssel egyezik meg: a *rendszeren belüli* azokra az összefüggésekre vonatkozik, amelyek a hagyományos értelmezett nyelvi részrendszerek elemeire, a közöttük lévő viszonyokra és a részrendszerek egymás közötti viszonyaira vonatkoznak; a *rendszeren kívüli* megjelölés ezeknek az elemeknek és viszonyoknak a kognitív, illetve társas beágyazottságával van kapcsolatban. Ez a szétválasztás azonban nem jelenti azt, hogy a jelen tanulmány szerzője érvényesnek tart olyan nyelvtérrel, amely csak az egyik vagy csak a másik tényezőcsoportot veszi figyelembe, sőt azt sem tartja elképzelhetőnek, hogy a nyelvhasználatot és a nyelvi változást szabályozó tényezőket valóban szét lehetne választani „külső” és „belső” tényezőkre. A terminushasználat a jelen esetben nem állásfoglalás e kérdésben, sokkal inkább alkalmazkodás a vitatott szemlélet terminológiájához, a megértést biztosító kompromisszum.
- 49 Hazai nyelvészeink közül itt azért nem említék egyet sem, mert hosszabb kifejtés nélkül félreértésekhez vezethetne. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy hasonló előzmények Magyarországon ne lettek volna – ezek elemzésére egy másik alkalommal szeretnék sort keríteni.

HIVATKOZÁSOK

- Benkő Joránd. 1967. Nyelvtörténet és mai nyelv. *Általános nyelvészeti tanulmányok* 5:41–67.
- Bezczy, Gábor. 1995. The Course, of course. *Journal of literary semantics* 24/1:57–78.
- 1996. Fish kontra Jakobson. *Literatura* 1996/3:360–373.
- Cameron, Deborah. 1990. Demithologizing sociolinguistics: Why language does not reflect society. In: Joseph, J. E. és T. J. Taylor (szerk.), *Ideologies of Language*, 79–93. London and New York: Routledge.
- Chambers, Jack K. 1995. *Sociolinguistic Theory*. Oxford UK and Cambridge USA: Blackwell.
- Cseh Márta. 1997. Ragtalan határozóikról. In: Sándor Klára (szerk.), *Nyelvi változó – nyelvi változás*. Szeged: JGYTF Kiadó.
- Deme László. 1959. A saussure-i tanítások magyar visszhangjához. *Nyelvtudományi Közlemények* 61:1–27.
- 1993. Állapot és történet dialektikája. In: Horváth Katalin és Ladányi Mária (szerk.), *Állapot és történet – szinkronia és diakronia – viszonya a nyelvben*, 29–34. Budapest: az ELTE Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszéke.
- Fasold, Ralph. 1990. *The Sociolinguistics of the Language*. Oxford UK and Cambridge USA: Blackwell.

- Guy, Gregory R. 1996. *Post-Saussurean linguistics: Toward an integrated theory of language*. In: Miriam Meyerhoff (szerk.), *University of Pennsylvania. Working Papers in Linguistics 3.1. (N)WAVES and MEANS: A selection of papers from N/WAVE 24*, 1–24. Pennsylvania: University of Pennsylvania.
- Holmes, Janet. 1992. *An Introduction to Sociolinguistics*. London and New York: Longman.
- Károly Sándor. 1969. A történeti és a leíró nyelvtudomány kapcsolatának újabb fejlődése. In: Király Péter (szerk.), *A nyelvtudomány a haladásért. Tanulmánykötet a Tanácsköztársaság 50. évfordulója alkalmából*, 159–179. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 1970. *Általános és magyar jelentéstan*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Keszler Borbála. 1993. A szinkronia és a diakronia viszonya a képzők vizsgálatában. In: Horváth Katalin és Ladányi Mária (szerk.), *Állapot és történet – szinkronia és diakronia – viszonya a nyelvben*, 99–103. Budapest: az ELTE Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszéke.
- Klss Gábor. 1993. *Sátort vagy sátra?* A nyelvi változás dinamizmusáról. In: Horváth Katalin és Ladányi Mária (szerk.), *Állapot és történet – szinkronia és diakronia – viszonya a nyelvben*, 105–114. Budapest: az ELTE Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszéke.
- Kontra Miklós. 1990. Természetesen, hogy nem hiba – nyelvi változás? In: Balogh Lajos és Kontra Miklós (szerk.), *Élőnyelvi tanulmányok*, 76–83. Budapest: az MTA Nyelvtudományi Intézete.
- 1992. On an ongoing syntactic merger. In: Kenesei István és Pléh Csaba (szerk.), *Approaches in Hungarian 4. The Structure of Hungarian*, 227–245. Szeged: JATE.
- 1997. Gondolatok a (-bVn) és a (-bV) nyelvi változókról. In: Sándor Klára (szerk.), *Nyelvi változó – nyelvi változás*. Szeged: JGYTF Kiadó.
- Kontra Miklós, Catherine O. Ringen és Joseph P. Stemberger. 1989. Kontextushatások a magyar magánhangzóharmóniában. *Nyelvtudományi Közlemények* 89:128–142.
- Korompay Klára. 1991. A névszórágózás. In: Benkő Loránd (főszerk.), *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*, 284–319. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kroch, Anthony S. 1990. Reflexes of grammar in patterns of language change. *Language Variation and Change* 2:199–244.
- Labov, William. 1963. The social motivation of a sound change. *Word* 19:273–309.
- 1972a. On the mechanism of linguistic change. In: Gumperz, John J. és Hymes, Dell (szerk.), *Directions in Sociolinguistics*, 512–538. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- 1972b. *Sociolinguistic Patterns*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- 1975. A nyelvi változás mechanizmusáról. In: Pap Mária és Szépe György (szerk.), *Társadalom és nyelv*, 255–285. Budapest: Gondolat.
- 1982. Objectivity and commitment in linguistic science: The case of the Black English trial in Ann Arbor. *Language in Society* 11:165–201.
- 1989. The child as a linguistic historian. *Language Variation and Change* 1:85–97.
- 1994. *Principles of Linguistic Change. Internal Factors*. Oxford–Cambridge: Blackwell.
- Papp Ferenc. 1967. Strukturális leírás és nyelvtörténet. *Általános nyelvészeti tanulmányok* 5:237–246.
- Péter Mihály. 1967. A strukturális szemléletű történeti nyelvtan kérdéséhez. *Általános nyelvészeti tanulmányok* 5:247–268.
- Pintzuk, Susan et al. 1995. *The Effect of the Typewriter on Hungarian Reading Style*. Working Papers in Hungarian Sociolinguistics 1. Budapest: az MTA Nyelvtudományi Intézete.
- Pusztai Ferenc. 1993. Állapot és változás a stílustörténetben. In: Horváth Katalin és Ladányi Mária (szerk.), *Állapot és történet – szinkronia és diakronia – viszonya a nyelvben*, 155–160. Budapest: az ELTE Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszéke.
- Romaine, Suzanne. 1994. *Language in Society. An Introduction to Sociolinguistics*. Oxford: Oxford University Press.

- 1995. Internal vs. external factors in socio-historical explanations of change: a fruitless dichotomy? In: Ahlers et al. (szerk.), *General Session and Parasession on Historical Issues in Sociolinguistics/ Social Issues in Historical Linguistics*, 478–490. Berkeley, California: Berkeley Linguistics Society.
- Sándor Klára. 1994. *Hogy kell tervezzünk?* Előadás a 7. Élőnyelvi Konferencián. Nagymegyer, 1994. október 14.
- de Saussure, Ferdinand. 1967. *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Budapest: Gondolat.
- Schneider, Edgar W. 1997. Chaos theory as a model for dialect variability and change? In: Alan R. Thomas (szerk.), *Issues and Methods in Dialectology*. Megjelenés alatt.
- Thomason, Sarah Grey és Terrence Kaufman. 1988. *Language Contact, Creolization, and Genetic Linguistics*. Berkeley–Los Angeles–Oxford: University of California Press.
- Trudgill, Peter. 1997. *Bevezetés a nyelv és társadalom tanulmányozásába*. Szeged: JGYTF Kiadó.
- Váradi, Tamás. 1996. Stylistic variation and the (bVn) variable in the Budapest Sociolinguistic Interview. *Acta Linguistica Hungarica* 43:295–309.
- Wardhaugh, Ronald. 1992. *An Introduction to Sociolinguistics*. Second edition. Oxford UK and Cambridge USA: Blackwell.
- 1995. *Szociolingvisztika*. Budapest: Osiris-Századvég.
- Weinreich, Uriel, Labov, William és Herzog, Marvin I. 1968. Empirical foundations for a theory of language change. In: Winfred Lehmann és Yakov Malkiel (szerk.), *Directions for Historical Linguistics*, 95–188. Austin: University of Texas Press.